

पहिलो परिच्छेद

शोध परिचय

१.१ विषय परिचय

आदिकवि भानुभक्तको योगदानलाई समेट्दै अगाडि बढेको भानु सेवा समिति नेपालको मानचित्रमा मध्यभागमा पर्ने तनहुँ जिल्लाको उत्तर पूर्वमा चुँदी रम्घामा रहेको छ । यो क्षेत्र संस्कृतिको केन्द्रबिन्दुको रूपमा रहेको पाइन्छ । शिक्षा र ज्ञानको दृष्टिकोणबाट अग्रस्थानमा रहेको चुँदी तनहुँको मात्र नभई त्यस वरिपरि रहेका जिल्लाहरू गोरखा, लमजुङ, स्याङ्जा, पाल्पा र कास्कीको पनि शैक्षिक केन्द्रबिन्दु हो । चुँदीमा भानु संस्कृत, विद्यापीठ, भानु माध्यमिक विद्यालय रहनुका साथै भानुभक्तको नामसँग जोडिएर तनहुँमा विभिन्न शैक्षिक संस्थाहरू पनि स्थापना भएका छन् ।

यिनै स्थानलाई र भानुभक्तको योगदानलाई मुख्य आधार मानेर भानुभक्तकै स्मरणमा भानु पुस्तकालयको स्थापना २००८ सालमा भएको हो । यसको केही समयान्तरपछि २००८ मा नै काठमाडौँमा भानु पुस्तकालय सहयोग समिति गठन गरिएको थियो भने केही समयपछि मात्र चुँदी रम्घामा नै भानु पुस्तकालय सञ्चालक समिति गठन गरिएको थियो । त्यसैगरी चुँदी रम्घामा भानु प्रतिभा स्थापना भयो भने भानु सङ्ग्रहालयको पनि स्थापना हुन पुग्यो । पुस्तकालय समेतको आधार थलो बनाएर साहित्यिक क्षेत्रमा यो समिति निरन्तर साधनारत देखिन्छ । विभिन्न धार्मिक ऐतिहासिक लेखहरू मार्फत् नेपाली साहित्यमा योगदान पुऱ्याउने प्रतिभाहरू मध्ये कृतिहरूको अध्ययन तथा भानु सेवा समितिले अद्यावधिक विभिन्न क्षेत्रमा पुऱ्याएको योगदानका सम्बन्धमा प्रकाश पार्नु यस शोधपत्रको प्रस्तुत विषय रहेको छ ।

१.२ समस्याकथन

नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा रहेको भानु सेवा समितिको योगदान के कस्तो रहेको छ ? भन्ने प्रश्न नै प्रस्तुत शोधपत्रको प्रमुख समस्या हो । खासगरी अदृष्ट साहित्यिक

प्रतिभाको प्रस्तुति हुन नसकेको अवस्थामा यस संस्थाद्वारा प्रकाशित कृतिहरूको अध्ययन र यसले गरेको योगदानमा केन्द्रित प्रस्तुत शोधपत्र निम्नानुसारका समस्याहरूका समाधानमा केन्द्रित रहेको छ :

- (१) भानु सेवा समितिको संगठनात्मक स्वरूप के-कस्तो छ ?
- (२) नेपाली साहित्यमा भानु सेवा समितिको योगदान के-कस्तो छ ?
- (३) भानु सेवा समितिले प्रकाशित गरेका विशिष्ट लेखहरू के-कस्ता छन् ?

१.३ शोधकार्यको उद्देश्य

प्रस्तुत शोधपत्रमा समस्याकथनसँग सम्बन्धित उद्देश्यहरू यसप्रकार रहेका छन्:-

- (क) भानु सेवा समितिको संगठनात्मक स्वरूपबारे प्रकाश पार्नु
- (ख) नेपाली साहित्यमा भानु सेवा समितिको योगदानको चर्चा गर्नु ।
- (ग) भानु सेवा समितिले प्रकाशित गरेका कृतिहरूको सामान्य परिचय गराउनु

१.४ पूर्वकार्यका समीक्षा

भानु सेवा समितिले नेपाली साहित्यको विकासमा महत्वपूर्ण योगदान दिँदै आएको छ । यसको योगदानका बारेमा वि.सं. २०२६ सालदेखि नै छिटपुट रूपमा चर्चा हुँदै आएका छन् । यिनै चर्चा सम्बन्धी पूर्वकार्य भएका हुँदा तिनीहरूको विवरण कालक्रमिक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

भानु सेवा समितिले २०३१ बाट “भानु दर्शन” स्मारिका प्रकाशन गर्न थालेको भन्ने जानकारी ब्रतराज आचार्यबाट प्राप्त भएको छ (भानुदर्शन, २०३१: २९) । प्रकाशित अन्तर्गत २००८ असार २९ गते खुल्ला र स्वच्छ वातावरणमा आदिकवि भानुभक्तको जन्मस्थानमा भानु पुस्तकालय स्थापना भएको प्रसङ्ग दिँदै पुस्तकालय स्थापना हुँदा निर्धारण गरिएका उद्देश्यहरू समेत दिई रम्घामा आदिकविको प्रतिमा स्थापना भइसकेको, भानु पुस्तकालयमा भानुभक्तका चिठीपत्र, उनले लेखेको अमरकोश, भानुभक्तीय रामायणको एक लेखोट प्राप्त भएको र रम्घाको शैक्षिक उन्नति पैलेभन्दा निकै सन्तोषजनक रहेको टिप्पणी पनि गरिएको भानु दर्शनको दोस्रो अङ्क (

२०३१ विजयादशमी) मा व्रतराज आचार्यको भानुसेवा समितिको परिचय भन्ने लेखबाट जानकारी हुन आएको छ ।

अन्य सामग्रीको अभाव भए पनि गोविन्द प्रसाद अधिकारीको नेपाली साहित्यमा तनहुँ जिल्लाको योगदान (२०३८) शीर्षकको स्नातकोत्तर शोधपत्रमा भानुदर्शनको चर्चा गर्ने क्रममा “भानु सेवा समितिको” सामान्य चर्चा गरेको पाइन्छ तर विस्तृत चर्चा भने पाइँदैन ।

उक्त सन्दर्भहरूले भानु सेवा समिति र यसका सहयोगी संस्थाहरूका बारेमा सामान्य चर्चा गरेका छन् तर भानु सेवा समितिले गरेको योगदानलाई भने स्पष्ट्याउन सकेका छैनन् । यही अभाव परिपूर्ति गर्न प्रस्तुत शोधपत्रमा योगदानको विस्तृत अध्ययन र मूल्याङ्कन गर्ने प्रयत्न गरिएको छ ।

१.५ शोधकार्यको औचित्य

आदिकवि भानुभक्त आचार्यको नामबाटै स्थापना भएका कारण “भानु सेवा समिति” राष्ट्रिय स्तरमा चिनिएको छ । यसले आदिकविका मर्महरूलाई समेटेर पाठक समक्ष विभिन्न भावनाले ओतप्रोत भएका रचनाहरूलाई प्रस्तुतिको माध्यमबाट प्रसार गर्ने र भानुको सेवा गर्ने उद्देश्य लिएर अगाडि बढेको देखिन्छ । यसले नेपाली साहित्यमा दिएको योगदानको अध्ययनबाट नेपालमा मात्र नभएर देश बाहिर पनि नेपाली भाषा साहित्यमा पुऱ्याएको योगदान जान्न चाहने व्यक्तिहरूलाई सहयोग पुग्ने भएकाले प्रस्तुत शोधकार्य आफैमा औचित्यपूर्ण रहेको छ ।

१.६ शोधकार्यको सीमाङ्कन

प्रस्तुत शोधपत्रको शीर्षक “भानु सेवा समितिको योगदान” रहेको छ र यस शोधपत्रमा भानु सेवा समितिले विविध क्षेत्रमा गरेका कार्यहरूको विवरण र यसले प्रकाशित गरेका कृतिहरूको सामान्य परिचय दिई नेपाली साहित्यमा “भानु सेवा समिति” ले पुऱ्याएको योगदानलाई प्रस्ट पारिएको छ ।

१.७ शोधविधि

प्रस्तुत शोधलाई पूर्ण रूप दिन निम्न विधिहरूको प्रयोग गरिएको छ :-

- (क) सामग्री संकलन विधि
- (ख) सामग्री विश्लेषण विधि

१.७.१ सामग्री सङ्कलन विधि

प्रस्तुत शोधपत्रका लागि सामग्री सङ्कलन गर्दा पुस्तकालय पद्धतिको अनुसरण गरिएको छ साथै सामग्री सङ्कलनका क्रममा स्थलगत भ्रमण, छलफल तथा अन्तरक्रिया, अन्तर्वार्ता, अवलोकन आदि आवश्यकतानुसार अवलम्बन गरिएको छ ।

१.७.२ सामग्री विश्लेषण विधि

सङ्कलित सामग्रीहरूको विश्लेषणका क्रममा भने विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ ।

१.८ शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रलाई सुव्यवस्थित रूपमा सम्पन्न गर्नका लागि निम्न परिच्छेदमा विभाजन गरिएको छ :

पहिलो परिच्छेद : शोध परिचय

दोस्रो परिच्छेद : भानु सेवा समितिको परिचय

तेस्रो परिच्छेद : भानु सेवा समितिको योगदान

चौथो परिच्छेद : भानु सेवा समितिका सहयोगी संस्थाहरू

पाँचौँ परिच्छेद : उपसंहार तथा निष्कर्ष

दोस्रो परिच्छेद

भानुसेवा समितिको परिचय

२.१ विषय प्रवेश

२००७ साल फाल्गुन ७ गते श्री ५ त्रिभुवनवाट प्रजातन्त्रको घोषणा भयो । प्रजातान्त्रिक जनजीवनको पहिलो आवश्यकता शिक्षा भएको हुनाले देशको कुना काप्चामा अनेकौं शिक्षण संस्थाहरू खुल्ल थाले । राष्ट्र निर्माणको काममा अपार हर्षका साथ सक्रिय उत्साह लिएका जनताले अनेक रचनात्मक कार्य गर्न थाले । यसैको फलस्वरूप भानुको सेवाको लागि यो संस्थाको उदय हुन गएको हो ।

२.२ पृष्ठभूमि

प्रजातन्त्र घोषणा भएका पाँच महिना पछि, अर्थात् २००८ साल आषाढ २९ गते खुल्ला र स्वच्छ वातावरणमा आदिकवि भानुभक्त आचार्यको जन्मजयन्ती मनाएर कविकै जन्मस्थलमा जनताले रम्घामा भानु पुस्तकालयको स्थापना गरे (भानुदर्शन, २०६२) । त्यसका उद्देश्यहरू यी थिए र अबै पनि छन् -

- (क) भानु पुस्तकालय अन्तगत वाचनालय, शिक्षणालय खोली पुस्तक र पत्रिकाबाट हुने साधारण ज्ञानबाट वञ्चित भएका ग्रामीण जनतालाई पुस्तक पत्रिकाको अवलोकन गराई योग्यता प्रदान गराउने,
- (ख) अध्यनशील अकिञ्चन छात्रहरूलाई पुस्तक सहायता दिने,
- (ग) अरू गाउँमा समेत पुस्तकहरूको आदान-प्रदान गरी सहायता गर्ने,
- (घ) आदिकवि भानुभक्त आचार्यको एक पुण्य-प्रतिभाको स्थापना गर्ने,
- (ङ) विभिन्न भाषाका पुस्तक र पत्रिकाहरू र हस्तलिखित दुर्लभ ग्रन्थहरूको सङ्कलन गर्ने,

यस्तै उद्देश्य लिई रम्घामा एक केन्द्रीय समिति र काठमाडौँमा पनि त्यसको सहायक समिति सुचारु रूपले अघि रहेका छन् । आफ्ना उद्देश्य र प्रयास अनुरूप यथासक्य उपलब्धि पनि भएकै छन् । जस्तो रम्घामा आदिकवि भानुभक्तको प्रतिभा स्थापित भइसकेको छ । भानु पुस्तकालयमा भानुभक्तका चिठीपत्र र उनले लेखेको अमरकोष, भानुभक्तीय रामायणको एक लेखोट पुस्तक इत्यादि दुष्प्राप्य वस्तुहरूको सङ्कलन पनि भएको छ । रम्घाको शैक्षिक उन्नति पनि पहिले भन्दा अहिले निकै सन्तोषजनक छ । प्रतिवर्ष रम्घामा आषाढ २९ गते भानु जयन्ती मनाउने परम्परा बसेको छ । यति हुँदा हुँदै पनि यसले गर्नुपर्ने काम भने भन् धेरै बाँकी छन् । रम्घामा भानुभक्तको प्रतिमाको उचित, संरक्षणको व्यवस्था केही छैन । रम्घा पुग्ने अतिथिहरूको लागि अतिथिशाला बनिसकेको छैन । भानुभक्तसित सम्बन्धित वस्तुहरूको व्यापक सङ्ग्रह हुन बाँकी छ ।

काठमाडौँमा अवस्थित भानु पुस्तकालय सहायक समितिले पनि काठमाडौँमा प्रतिवर्ष यथाशक्ति भानुजयन्ती मनाउने नियमित परम्परा कायम राखेको थियो । तदतिरिक्त यसै समितिले २०२३ सालमा “भानु लघु कृतिहरू” नामक पुस्तिका पनि प्रकाशित गर्‍यो । जसमा रामायण बाहेक भानुका अन्य कृतिहरूको पूरा सङ्कलन छ र साथै वधूशिक्षा भक्तमाला र प्रश्नोत्तरको सुन्दर अंग्रेजी अनुवाद पनि छ (भानुदर्शन, २०६४: ३४:१) ।

२.३ भानु सेवा समितिमा परिणत

राष्ट्रिय विभूतिको सम्बन्धमा अझ बढी र व्यापक कार्यक्रम चलाउने उद्देश्यले प्रेरित भई उपर्युक्त उद्देश्यमा केही थप समेत गरी काठमाडौँ स्थित भानु पुस्तकालय सहायक समितिलाई २०२६ साल भाद्र २१ गते देखि “भानु सेवा समिति” को रूपमा परिणत गरिएको थियो । बीचमा केही निष्क्रियता आई यो समिति हाल पुनः जागृत भएको छ र आफ्ना उद्देश्य प्राप्तिका लागि कार्यरत छ ।

भानु सेवा समितिले विभिन्न उद्देश्य बोकेर अगाडि बढेको थियो -

- (क) आदिकविको जन्मभूमि चुँदी रम्घा स्थित भानुस्मारक, भानु पुस्तकालय र भानुमाध्यमिक पाठशालाको समुचित विकास गर्नु ।
- (ख) भानु सम्बन्धी लेख र पुस्तकहरूको प्रकाशन गर्नु ।
- (ग) भानुभक्तका सम्बन्धमा चर्चा गोष्ठीहरूको आयोजना गर्नु ।
- (घ) भानु सम्बन्धी कृतिहरूको सङ्कलन गर्नु ।
- (ङ) मिल्दो जुल्दो कृतिहरूको सङ्कलन गर्नु ।
- (च) काठमाडौँमा एउटा भानु अध्ययनशालाको स्थापना गर्नु ।
- (छ) आदिकवि एवं राष्ट्रका महान् विभूति भानुभक्त आचार्य सम्बन्धी विभिन्न आध्यात्मिक र भौतिक पक्षको उन्नति गर्नु ।

यिनै उद्देश्यहरू पूरा गर्न (२०२६) मै “भानु सेवा समिति” यथाशक्य प्रयासका साथ अगाडि बढेको थियो (भानुदर्शन, २०६२: ५०) र उक्त समितिका पदाधिकारीहरूमा -

सभापति	-	श्री श्रीभद्रशर्मा खनाल
उपसभापति	-	श्री शिवराज आचार्य
सचिव	-	श्री हरिहर भट्टराई
उपसचिव	-	श्री जयराज आचार्य
निमित्त सचिव	-	श्री व्रतराज आचार्य
कोषाध्यक्ष	-	श्री सोमनाथ पौडेल
सहकोषाध्यक्ष	-	श्री नरहरि आचार्य
सदस्य	-	श्री शरच्चन्द्र पण्डित
सदस्य	-	श्री नीलकण्ठ शर्मा
सदस्य	-	श्री रवीन्द्र खनाल

यस समितिको कार्यक्रम सञ्चालनमा निर्देशनका लागि निम्न लिखित विशिष्ट विद्वान् तथा साहित्यकारहरू रहनु भएको एक परामर्श दातृ समिति पनि संघटित भएको छ (भानुदर्शन, २०६२: ५१) -

- (क) श्री कल्याण विक्रम अधिकारी
- (ख) श्री सूर्यविक्रम ज्ञवाली
- (ग) श्री तीर्थराज आचार्य
- (घ) श्री धरणीधर कोइराला
- (ङ) श्री गोपाल पाँडे “असीम”
- (च) श्री क्षेत्रप्रताप अधिकारी
- (छ) श्री तारानाथ शर्मा
- (ज) श्री माधवप्रसाद घिमिरे
- (झ) श्री मदन शर्मा
- (ञ) श्री रेवतीरमण खनाल
- (ट) श्री सत्यदेव आचार्य

२.४ समितिलाई निरन्तरता

समितिलाई निरन्तर रूपमा सक्रिय र सुचारु रूप दिन सहयोगीहरूको पनि मनोनयन भएको छ । जसमा निम्न लिखित व्यक्तिहरू हुनुहुन्छ -

- (क) श्री भोजराज वाग्ले
- (ख) श्री गौरीनाथ “उपमन्यु”

यसै समयमा भानुभक्तको जन्मस्थल चुँदी रम्घामा भानु सम्बन्धी विभिन्न अध्ययन भ्रमण र अवलोकनका लागि त्यहाँ जानुहुने व्यक्तिको सहयोगबाट अतिथिशाला र भानु सङ्ग्रहालय तथा पुस्तकालयको निर्माण कार्य भएको छ । यसै कार्यका निम्ति भएको प्रयासमा सहयोग गर्नुहुने सबै महानुभाव र श्री ५ को सरकारलाई पनि हार्दिक धन्यवाद दिँदै भानु सेवा समितिले एक प्रस्ताव पारित गरी “भानुमार्ग” (डुम्रेबाट चुँदीवेसीसम्म ८ कि.मी.) को सञ्चालन गरेको थियो ।

यस्तै भानु सेवा समितिले वि.सं. २०३२ मा भानुदर्शनको चौथो अङ्कलाई १६२ औं भानुदर्शन स्मारिकाको रूपमा प्रकाशित गरेको र यस अङ्कमा सम्पादक मण्डलमा

शिवराज आचार्य, नरहरि आचार्य र ब्रतराज आचार्य रहनुभएको छ भने विशिष्ट सहयोगीमा भोजराज वाग्ले, श्री आचार्य, तेजप्रकाश पण्डित, हरिभक्त ढकाल र हरिकृष्ण पौडेल रहेको पाइन्छ ।

२.५ समितिको विधान संशोधन र नयाँ कार्य समिति गठन

“भानु सेवा समिति” लाई अझ सुसंगठित गरी यसको कार्यक्षेत्रमा समेत व्यापकता ल्याउने उद्देश्यले वि.सं. २०३४ मा समितिको विधानमा तेस्रोपटक संशोधन गरिएको छ । यस समितिमा श्रीभद्रशर्माको अध्यक्षतामा गठित समितिमा पदाधिकारी र सदस्यहरू यसप्रकार रहेका छन् -

अध्यक्ष	-	श्रीभद्र शर्मा
उपाध्यक्ष	-	शिवराज आचार्य
महासचिव	-	हरिहर भट्टराई
अर्थसंयोजक	-	सोमनाथ पौडेल
सह अर्थ संयोजक	-	ब्रतराज आचार्य
अनुसन्धान संयोजक	-	चूडामणि बन्धु
अनुसन्धान सदस्य	-	डा. वासुदेव त्रिपाठी
अनुसन्धान सदस्य	-	जयराज आचार्य
अनुसन्धान सदस्य	-	नरहरि आचार्य
अनुसन्धान सदस्य	-	आनन्द श्रेष्ठ
गोष्ठी समारोह संयोजक	-	दैवज्ञराज न्यौपाने
गोष्ठी समारोह सदस्य	-	शेखर गुरुङ
गोष्ठी समारोह सदस्य	-	शिवचन्द्र न्यौपाने
जनसम्पर्क संयोजक	-	गणेश विषम
जनसम्पर्क सदस्य	-	रवीन्द्र खनाल रहेका छन् ।

यस समितिले भानुजयन्तीको अवसरमा प्रभात फेरी र नगरपरिक्रमा गर्ने परम्पराको थालनी गरेको पाइन्छ । रक्षा मन्त्रालयको विशेष निर्णयबाट जङ्गी अड्डाले

उपलब्ध गराएको दुई घोडे वग्गीमा भानुभक्तको प्रमिमा राखी नगर परिक्रमा गरिने उक्त कार्यक्रममा कवि, कलाकारहरूका अतिरिक्त सम्माननीय प्रधानमन्त्री, सम्माननीय सभामुख, माननीय मन्त्रीहरू, सांसदहरू, विशिष्ट श्रेणीका कर्मचारीहरू समेत सहभागी बन्ने परम्परा सोही वर्षदेखि प्रारम्भ भएको छ भने उक्त कार्यक्रममा नेपाल स्काउट, राष्ट्रिय सेवा दल र विभिन्न विद्यालयका छात्र छात्राहरू सम्मिलित हुने यो परम्परा रही आएको छ । यो परम्परा वि.सं. २०५८ मा श्री ५ वीरेन्द्रको स्वर्गारोहण भएको वर्ष स्थगित गरिए तापनि अरू वर्ष नियमित रूपमा सञ्चालन हुँदै आएको छ ।

२.६ सार्वजनिक चाडको सुरुवात

वि.सं. २०३९ मा गुरुयोजनाका साथ अगाडि बढ्ने हेतुले योजना तर्जुमा गरी कार्यान्वयनपक्षमा समेत सक्रिय रहन समिति गठन गरेको थियो । उक्त समितिका अध्यक्ष श्रीभद्र शर्माको संयोजकत्वमा गठित उक्त समितिमा सिद्धिचरण श्रेष्ठ, माधवप्रसाद घिमिरे, कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान, क्षेत्रप्रताप अधिकारी, कमलमणि दीक्षित वासुदेव त्रिपाठी, चुडामणि बन्धु, भीमबहादुर अधिकारी, शिवराज आचार्य, रमा शर्मा, दैवज्जराज न्यौपाने, जयराज आचार्य, बद्री खनाल, सुधीर खनाल र ब्रतराज आचार्य सदस्य हुनुहुन्थ्यो भने समितिका महासचिव हरिहर भट्टराईले सचिवको कार्य गर्नुभएको थियो । समितिले गुरुयोजनाको विस्तृत रूपरेखा तयार गरी कार्यान्वयनका दृष्टिले चरण विभाजन र सम्बन्धित निकायहरू तोक्यो तत्कालीन प्रधानमन्त्री सूर्यबहादुर थापा समक्ष बुझाएको थियो भने प्रधानमन्त्रीले पनि त्यसलाई क्रमशः कार्यान्वयन गर्दै लैजाने आश्वासन दिनुभएको थियो । यसै समयदेखि भानु जयन्तीलाई सार्वजनिक चाडको रूप प्रदान गर्ने उद्देश्यले वि.सं. २०३९ मा श्री ५ को सरकारमा अनुरोध गरेको थियो र यो सफल पनि भएको थियो । यसै वर्षदेखि प्रत्येक वर्ष आषाढ २९ गते भानु जयन्तीका दिन अधिराज्यका सम्पूर्ण विद्यालयहरूले विभिन्न कार्यक्रमका साथ भानुजयन्ती मनाउने प्रचलन चलेको थियो । यो हालसम्म पनि विद्यालयहरूले कार्यक्रम सञ्चालन गर्दै आइरहेका छन् ।

२.७ पुनर्गठन प्रक्रियापछि समितिको चयन

यसको विस्तार सँगै २०४० साल पछिका कार्य समितिका पदाधिकारीहरूको निर्वाचन भएको एक दशक जति भैसक्दा पनि समितिको पुनर्गठन हुन सकेको थिएन । साथै समितिलाई सरकारी निकायमा औपचारिक रूपमा दर्ता नगर्दा अरू केही प्राविधिक समस्या पनि उत्पन्न हुन गएका थिए । यसैले २०४४ तिर समितिको विधानलाई सरकारी ढाँचामा परिवर्तित गरियो र संस्थाको पुनर्गठन प्रक्रिया पनि प्रारम्भ गरियो ।

समितिको पुनर्गठनका निम्ति साधारण सभा बोलाइसकेका अवस्थामा तत्कालीन अध्यक्ष श्रीभद्र शर्मा काम विशेषले नेपाल बाहिर रहनुहुने भयो । त्यसैले अध्यक्षमा अर्का व्यक्तिको नाम प्रस्तावित गर्नुपर्ने आवश्यकता देखियो । त्यस परिस्थितिमा पुरानो समितिका सदस्यहरू खास गरी रवीन्द्र खनाल, नरहरि आचार्य, ब्रतराज आचार्य आदिले आपसी सल्लाहद्वारा उक्त पदका निम्ति राजेश्वर देवकोटालाई प्रस्तावित गर्नुभयो । सोही अनुरूप २०४५ सालमा नयाँ कार्य समितिको गठन भयो उक्त समितिका पदाधिकारीहरू यसप्रकार छन् -

अध्यक्ष	-	राजेश्वर देवकोटा
उपाध्यक्ष	-	क्षेत्रप्रताप अधिकारी
महासचिव	-	ब्रतराज आचार्य
कोषाध्यक्ष	-	दुर्गाभक्त ढकाल
सदस्य	-	श्रीभद्र शर्मा
सदस्य	-	प्रा.डा. वासुदेव त्रिपाठी
सदस्य	-	दैवज्ञराज न्यौपाने
सदस्य	-	डी.पी. अर्याल
सदस्य	-	नवराज कट्टेल
सदस्य	-	तेजप्रकाश पण्डित

पुनः २०४६ प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापना भएपछि, देशमा नयाँ उमड्ग प्रारम्भ भयो । सामाजिक सङ्घ-संस्थाहरू पनि आफ्ना गतिविधिहरूलाई अझ बढी पारदर्शी र प्रजातान्त्रिक बनाउन प्रयत्नशील देखिए । भानु सेवा समितिको निति २०४७, २९ गते बसेको साधारण सभाले पनि आफ्ना गतिविधिहरूलाई समयसापेक्ष रूपमा अघि बढाउने प्रयत्नका साथ प्रा. यदुनाथ खनालको अध्यक्षतामा नयाँ कार्यसमिति गठन गर्‍यो । उक्त समितिका पदाधिकारी र सदस्यहरू यसप्रकार हुनुहुन्थ्यो -

अध्यक्ष	-	यदुनाथ खनाल
उपाध्यक्ष	-	रामचन्द्र शर्मा (पौडेल)
महासचिव	-	ब्रतराज आचार्य
कोषाध्यक्ष	-	डी.पी. अर्याल
सदस्य	-	वासुदेव त्रिपाठी
सदस्य	-	दैवज्ञराज न्यौपाने
सदस्य	-	नवराज कट्टेल
सदस्य	-	हृषीकेश उपाध्याय

यदुनाथ खनाल प्राज्ञिक व्यक्तित्व हुनुहुन्थ्यो । उहाँ “भानु सेवा समिति” का गतिविधिहरूलाई सामाजिक क्षेत्रमा भन्दा प्राज्ञिक क्षेत्रमा उन्मुख गराउन प्रयत्नशील रहनुभयो । त्यसैले समितिका आगामी कार्यक्रम के-कस्ता हुनु उचित हुन्छ ? भन्ने विषयमा छलफल गर्न २०४७।३।१४ मा एक भेला बोलाइयो । उक्त भेलाले समितिलाई प्राज्ञिक गतिविधितर्फ उन्मुख गराउने अध्यक्षज्यूको चाहनालाई सकारात्मक रूपमा लिए तापनि भानुजयन्तीका अवसरमा आयोजना गर्दै आएको प्रभातफेरी र नगरपरिक्रमाको कार्यक्रमलाई भने निरन्तरता दिनुपर्ने निर्णय गर्‍यो । तदनुरूप विक्रम सम्वत् २०४७ मा भानु जयन्तीका अवसरमा प्रभातफेरी र नगरपरिक्रमाको कार्यक्रम आयोजना गरियो । उक्त कार्यक्रममा अन्तरिम प्रधानमन्त्री कृष्णप्रसाद भट्टराई लगायत अन्य मन्त्रीहरू र विशिष्ट महानुभावहरू उपस्थित हुनुहुन्थ्यो ।

समितिले अध्यक्षज्यूको चाहनालाई मूर्तरूप दिन भानुभक्त सम्बन्धी अनुसन्धानमूलक कृति प्रकाशन गर्ने योजना बनाई प्रत्येक महिनामा एक गोष्ठी आयोजना गर्ने निर्णय गर्‍यो । तदनुरूप पहिलो महिनामा समितिका सदस्य ऋषिकेश उपाध्यायले एक कार्यपत्र प्रस्तुत गर्नुभयो तर त्यसपछि अध्यक्ष यदुनाथ खनालले समितिको उद्देश्य र आफ्नो चिन्तनमा समन्वय आउन नसकेको भनी उपाध्यक्ष मार्फत राजीनामा दिनुभएको हुँदा अरू कार्यक्रम सञ्चालन हुन सकेन ।

२.८ पुनः नयाँ कार्य समिति गठन

अध्यक्षको राजीनामापछि उपाध्यक्ष रामचन्द्र शर्मा (पौडेल) ले नै समितिलाई नेतृत्व प्रदान गर्नुभयो । यसै समितिले विक्रम सम्वत् २०४८ सालसम्मका कार्यक्रमहरू सञ्चालन समितिको पुनर्गठन गर्नु आवश्यक थियो । त्यसका निम्ति जेष्ठ २४ गते समितिको साधारण सभा बोलाइएको पनि थियो तर त्यस बखत भानुजयन्ती नजिकै आइपुगेको हुँदा सो समारोह सम्पन्न गरेपछि मात्र पुनर्गठन गर्ने निर्णय गरियो । फलतः विक्रम सम्वत् २०४९ को भानु जयन्ती समारोह पनि सोही समितिले नै मनायो । समितिको पुनर्गठनका निम्ति विक्रम सम्वत् २०४९।६।३ मा साधारण सभाको बैठक बोलाइयो । त्यस भेलामा साहित्यिक दृष्टिकोणले भन्दा प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापनापछि प्रारम्भ भएको राजनीतिक चहल-पहलले बढी प्रभाव पऱ्यो तर पनि समितिका गतिविधिहरू पूर्णतः विश्रुङ्खलित हुन नपाउन् भनी नयाँ समितिमा केही पुराना सदस्यहरू रहनै पर्दछ भन्ने कुरामा सहमति कायम भयो । फलतः विक्रम सम्वत् २०३४ देखि नै समितिमा सदस्यका रूपमा रहिआउनु भएका दैवज्ञराज न्यौपाने अध्यक्षमा निर्वाचित हुनुभयो । नवगठित समितिका पदाधिकारी र सदस्य यसप्रकार हुनुहुन्थ्यो (भानुदर्शन, २०६२: ३२) ।

अध्यक्ष	-	दैवज्ञराज न्यौपाने
उपाध्यक्ष	-	डा. शिवराज लोहनी
महासचिव	-	अर्जुनबहादुर अधिकारी

सहसचिव	-	शंकर भण्डारी
कोषाध्यक्ष	-	डी.पी. अर्याल
सदस्य	-	प्रा. वासुदेव त्रिपाठी
सदस्य	-	डा. तुलसीप्रसाद भट्टराई
सदस्य	-	विदुर पौडेल
सदस्य	-	ऋषीकेश उपाध्याय
सदस्य	-	प्रा. श्रीप्रसाद न्यौपाने
सदस्य	-	रामकृष्ण अधिकारी
सदस्य	-	जनकराज पौडेल
सदस्य	-	तीर्थराज देवकोटा
सदस्य	-	माधवप्रसाद भट्टराई
सदस्य	-	पूर्णप्रसाद पौडेल

२.९ निर्णय पुस्तिका हराउँदा पुन समितिमा हेरफेर

यस समिति (भानु सेवा समिति) ले पनि भानु जयन्ती मनाउने परम्परालाई नियमितता दिई नै रह्यो तर यसै अवधिमा समितिको निर्णय पुस्तिका दर्ता प्रमाणपत्र विधान आदि सबै हराए र संस्थाको नवीकरण समेत हुन सकेन । समितिको पुरानो कार्य समितिले संस्थाका विस्तारित गतिविधिहरूलाई निरन्तरता दिन नसकेका कारण विक्रम सम्वत् २०५३ मा नयाँ कार्य समितिको निर्वाचनका निम्ति साधारण सभा बोलाइयो । उक्त सभाले समितिको अध्यक्षमा दैवज्ञराज न्यौपानेलाई नै कायम राखी पदाधिकारी र सदस्यहरूमा व्यापक हेरफेर गर्‍यो । परिवर्तित समितिमा निम्न लिखित व्यक्तिहरू रहनुभएको थियो (भानुदर्शन, २०६२: ३२ : ५८) ।

अध्यक्ष	-	दैवज्ञराज न्यौपाने
उपाध्यक्ष	-	मुकुन्दशरण उपाध्याय
महासचिव	-	डी.पी. अर्याल

सचिव	-	प्रमोद ठकाल
कोषाध्यक्ष	-	श्रीभद्र न्यौपाने
सदस्य	-	प्रा.डा. वासुदेव त्रिपाठी
सदस्य	-	डा. तुलसीप्रसाद भट्टराई
सदस्य	-	लक्ष्मी पन्त
सदस्य	-	नवराज कट्टेल
सदस्य	-	ऋषभदेव घिमिरे

२.१० साधारण सभाको आह्वान पछि भानु प्रतिष्ठानमा परिणत

समितिको पुनर्गठन पछि संस्थाले प्रत्येक वर्ष भानुजयन्ती मनाउने परम्परालाई नियमितता त दियो तर अरू कुनै नयाँ कार्यहरू थालनी गर्न सकेन । यसैबीच २०५३ मा श्री ५ को सरकारले भानु जन्मस्थल विकास समिति गठन गरेको हुँदा समितिको कार्यक्षेत्र केही सागुरिन पनि पुग्यो । “भानु सेवा समिति” भानु जयन्ती मनाउने कार्यक्रममा मात्र सीमित हुन पुगेको र भानु जन्मस्थल विकास समितिको कार्यक्षेत्र स्थानीय प्रकृतिको भएको हुँदा केही व्यक्तिहरू भानु प्रतिष्ठान नामको छुट्टै संस्था खोली भानु सम्बन्धी गतिविधिहरूलाई राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा समेत विस्तार गर्न भनी प्रयत्नशील देखिनुभयो । तर समान प्रकृतिका संस्था धेरै हुँदा कार्य क्षेत्र अस्पष्ट हुन जाने र सीमित व्यक्तिहरू नै सबै संस्थामा रहनु पर्ने भएका कारण “भानु सेवा समिति” प्रति चासो राख्ने पुराना सदस्यहरूले यसै समिति प्रतिष्ठानमा परिवर्तन गरी सबै व्यक्तिको सामूहिक सहभागिता जुटाउन उपयुक्त हुने कुरामा जोड दिनुभयो । फलस्वरूप “भानु सेवा समिति” ले नै २०५९-३-१६ मा साधारण सभा बोलाई समितिलाई प्रतिष्ठानमा परिवर्तन गर्ने सम्बन्धमा आवश्यक परामर्श सुरु गर्‍यो र २०५९।७।१० मा बसेको विशेष भेलाले समितिको विधानमा आवश्यक फेरबदल गरी समितिलाई “भानु प्रतिष्ठानमा बदल्ने निर्णय गर्‍यो । यसै भेलाले संस्था दर्ताको प्रक्रिया

अघि बढाउन तदर्थ समिति पनि गठन गर्‍यो । उक्त समितिमा निम्न लिखित व्यक्तिहरू रहनुभएको थियो (भानुदर्शन, २०६२ : ३२ : ६०) -

अध्यक्ष	-	दैवज्ञराज न्यौपाने
उपाध्यक्ष	-	डा. ब्रतराज आचार्य
महासचिव	-	डी.पी. अर्याल
सचिव	-	नवराज कट्टेल
कोषाध्यक्ष	-	ऋषभदेव घिमिरे
सदस्य	-	रामचन्द्र शर्मा (पौडेल)
सदस्य	-	विजयराज भट्टराई
सदस्य	-	डा. तुलसीप्रसाद भट्टराई
सदस्य	-	डा. राजकुमार ठकुरी
सदस्य	-	प्रभा भट्टराई

यसपछि (वि.सं. २०६० देखि) अगाडिका समयमा “भानु सेवा समिति” लाई प्रतिष्ठानकै रूपमा चलाएर आफ्नो कार्य भारलाई अगाडि बढाएको देखिन्छ । यसरी “भानु सेवा समिति” ले आफ्नो परिचय दिने क्रममा विक्रम सम्वत् २०२६ देखि विक्रम सम्वत् २०५९ हालसम्म आफ्नो छुट्टै इतिहास बोकेर विभिन्न क्षेत्रमा योगदान पुऱ्याएको छ । त्यसैगरी आफ्नो कार्यकालमा विविध कार्यक्रमका साथै ७ वटा कृति प्रकाशनमा ल्याएको र अन्य फुटकर कृतिहरूको त्यति धेरै लेखा-जोखा गरिएको पाइँदैन । अतः समयको दौडानमा आफ्नो कार्य समितिलाई हेरफेर गरेर पनि यहाँसम्म ल्याइ पुऱ्याएकोमा यसलाई सफल मान्न सकिन्छ ।

२.११ निष्कर्ष

नेपालमा दुईहजार सात (२००७) सालको जनक्रान्तिले एकतन्त्रीय जहाँनिया राणाशासनलाई अन्त्यदेखि देशभर सामाजिक जागरण अभियानसँगै विभिन्न क्षेत्रमा

शैक्षिक प्रगतिहरू अगाडि बढ्दै गएको थियो । यसैको संहारमा २००८ सालमा भानुभक्तका नाममा पुस्तकालय सुरु भएको र यसैको अङ्गका रूपमा पछि गई “भानु पुस्तकालय सहायक समिति” २०११ गठन भयो । यसैको प्रगतिका निमित्त विविध कारणवश उक्त समिति निष्क्रिय हुँदै गएका कारण विक्रम सम्वत् २०२६।१।२१ मा काठमाडौँमा समितिका सम्पूर्ण सदस्यहरू भेला भई सत्यदेव आचार्यको अध्यक्षतामा समिति गठन भई कार्य गर्दै अगाडि बढेको र समयसँगै कार्य समिति पनि हेरफेर हुँदै “भानुदर्शन” पत्रिकालाई विशेषाङ्कका रूपमा काम गर्दै अगाडि बढेको देखिन्छ । विभिन्न संघर्षका साथ विक्रम सम्वत् २०५९ सम्म आउँदा आर्थिक, सामाजिक, राजनैतिक, बौद्धिक अग्रसरतामा चासो राख्दै अन्ततः २०६० देखि भानु प्रतिष्ठानमा परिणत भएको तथाङ्कबाट (भानुदर्शन, २०६२: ३२) स्पष्ट हुनुका साथै नेपाली भाषाको क्षेत्रमा यसबाट सहयोग पुगेको देखिन्छ (भानुदर्शन, २०३३ : १९) ।

तेस्रो परिच्छेद

भानु सेवा समितिको योगदान

३.१ उठान

नेपाल अधिराज्यको मध्यभागमा अवस्थित गण्डकी अञ्चलको दक्षिण पूर्व भागमा पर्ने तनहुँ जिल्लाको उत्तर पूर्वमा चुँदी रम्घा पर्दछ । शिक्षा र ज्ञानको दृष्टिकोणले अग्रस्थानमा रहेको चुँदी रम्घा तनहुँको मात्र नभई गोर्खा, लमजुङ, कास्की, स्याङ्जा र पाल्पासम्मको पनि शैक्षिक केन्द्रका रूपमा देखा पर्दछ । विश्व बाङ्मयकै पहिलो ग्रन्थ मानिने वेदका सङ्कलक एवम् संस्कृत पुराणका रचयिता महर्षि वेदव्यासको जन्मभूमि दमौली मानिएको छ भने नेपाली भाषाका आदिकवि भानुभक्तको जन्मस्थल चुँदी रम्घा रहेको छ । देशमा राणाशासनको शोषण र दमन विद्यमान रहेका अवस्थामा पनि तनहुँ जिल्ला चेतनाका दृष्टिले केही अघि नै रहेको छ । भानु सेवा समितिले नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा विशेष योगदान गरेको छ । यसको योगदानलाई दुई खण्डमा विभाजन गरी अध्ययन गर्न सकिन्छ :

(क) प्रकाशकीय योगदान

(ख) सांगठनिक योगदान

३.२ प्रकाशकीय योगदान

प्रकाशिय योगदान अन्तर्गत भानु सेवा समितिले भानु दर्शन अङ्क २०३० देखि २०३५ सम्म प्रकाशित गरेको समय सन्दर्भका दृष्टिले ती महत्त्वपूर्ण छन । साहित्यिक तर्फ कृति प्रकाशन गरी योगदान पुऱ्याउँदै आएको छ :

(क) २०२६ सालदेखि वि.सं. २०२८ सालसम्म दुईवर्षको समयमा (वर्षेनी) वर्षको एकपटक आषाढ २९ गते भनु जयन्ती मनाउने र त्यसै अवसरमा कविता प्रतियोगिता कार्यक्रम सञ्चालन गरी साहित्यिक व्यक्तिहरूमा प्रेरणा प्रदान गरेको थियो ।

(ख) भानुसेवा समितिले २०२९ सालमा भानुभक्तका फुटकर कविता संग्रह प्रकाशित गर्नुका साथै २०३० सालसम्म भानु जयन्ती मनाउने प्रथालाई निरन्तरता दिएको थियो ।

(ग) यस्तै यस समितिले वि.सं. २०३१ सालमा भानु जयन्तीकै अवसरमा भानुदर्शन पत्रिका प्रकाशनमा ल्याएको थियो । यस अङ्कमा प्रकाशित लेख रचनाहरूको सूची यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ :-

क्र.सं.	शीर्षक	रचनाकार	पेज नं.
१.	भानुभक्तकृत रामायणको सम्भावित शुद्ध पाठ	शिवराज आचार्य	१
२.	नेपाली भाषालाई काव्यमा प्रयोग गर्ने पहिलो कवि	माधव घिमिरे	३८
३.	भानुभक्तको ४१ श्लोकै भक्तमाला र अन्य दुई पद्यका सम्बन्धमा	पं. नरनाथशर्मा आचार्य	४३
४.	पोखरा	स्व. लक्ष्मी प्र.देवकोटा	५२
५.	नेपाली राष्ट्रियताको निर्माणमा भानुको कर्तृत्व	श्रीभद्र शर्मा खनाल	५७
६.	कविराज पण्डित, उमानाथ आचार्य : जीवनी र कर्तृत्व	कविराज तीर्थराज आचार्य	६५

यसमा प्रस्तुत सम्पादकीयका माध्यमबाट मुखपत्र प्रकाशनको दोस्रो प्रयास हो भन्ने बुझिन्छ, भने यसको उद्देश्य प्राप्ति, अप्राप्तिहरू, समस्याहरू, पत्रिकाको अवस्था र साहित्यप्रेमी सबै महानुभावहरू प्रति सानो उपहार प्रस्तुत गर्ने प्रयास गरेको पाइन्छ ।

(घ) भानुसेवा समितिले भानुदर्शन पत्रिका २०३१ साल विजया दशमीको उपलक्ष्यमा दोस्रो अङ्क प्रकाशनमा ल्याएको थियो । यसका सम्पादक शिवराज आचार्य, नरहरि आचार्य र ब्रतराज आचार्य रहेका छन् । यस अङ्कको सूचिकृत यसप्रकार छ-

क्र.सं.	शीर्षक	रचनाकार	पेज नं.
१.	भानुभक्तकृत रामायणको सम्भावित शुद्ध पाठ	शिवराज आचार्य	१

२.	नेपाली स्वरवर्णको भानुभक्तिय प्रयोग	श्रीभद्र शर्मा	३३
३.	भानुभक्त र उनको भाषा	श्री गोपाल पाँडे	४३
४.	कवि भानुभक्ताचार्यको जीवन-चरित्र पृष्ठभूमि र विवेचना	नरहरि आचार्य	४९
५.	जनप्रियता र उच्च साहित्यताको बीचमा चलने अन्तद्वन्दलाई भानुभक्तिय रामायणले परिहार गरेको छ ।	दुर्गाभक्त ढकाल	६९
६.	गहिरो स्मृतिमा	विजयराज आचार्य	६५
७.	चन्द्रिकाको कृतित्व कस्को ?	शिवराज आचार्य	७०
८.	पण्डित विश्वनाथ आचार्य र उनका थप कृति	जयराज आचार्य, व्रतराज आचार्य	७७
९.	भानु सेवा समितिको सामान्य परिचय	व्रतराज आचार्य	८५

यस अङ्कमा प्रस्तुत गरिएको भानुसेवा समितिको सामान्य परिचयका विषयमा व्रतराजले समितिका उद्देश्यहरू यसप्रकार रहेको बताएका छन् –

- ।) चुँदी रम्घामा भानु स्मारक, भानु पुस्तकालयको समुचित विकास गर्ने ।
- ।) भानुसम्बन्धी लेख र पुस्तकहरूको प्रकाशन गर्ने ।
- ।) भानु सम्बन्धी कृतिहरूको संकलन गर्ने ।
- ।) काठमाडौँमा एउटा भानु अध्ययनशालाको स्थापना गर्ने ।

(ड) भानु सेवा समितिले २०३१ मै शुभ राज्याभिषेकको अवसरमा भानुदर्शन पत्रिकाको तेस्रो अङ्क प्रकाशन गरेको छ । यसका सम्पादकमा “शिवराज आचार्य, नरहरि आचार्य र व्रतराज आचार्य रहेका छन् । यसमा निम्न लेखहरू छन् जो यसप्रकार छन् -

क्र.सं.	शीर्षक	रचनाकार	पेज नं.
१.	भानुभक्तकृत रामायणको सम्भावित शुद्ध पाठ (शिवराज आचार्य	१

	क्रमागत)		
२.	शुभराज्याभिषेकको शास्त्रीय परम्परा	प्रा. जुननाथ पण्डित	२९
३.	हिन्दुराज परम्परा र वैदिक शुभ राज्याभिषेक	पं. क. तीर्थराज आचार्य	३५
४.	भानुभक्तका काव्यकृतिमा पाइने प्रमुख विशेषताहरू	राजेन्द्र सुवेदी	४५
५.	नेपाली आख्यान साहित्यमा 'वीर चरित्र' पृष्ठभूमि र विवेचना	नरहरी आचार्य	५२
६.	मर्स्याङ्दी	क्षेत्रप्रताप अधिकारी	६९
७.	स्व. पं. श्री बद्रीनाथ सुवेदीको संक्षिप्त जीवनी र कृतिहरू	कोमलप्रसाद सुवेदी	७०
८.	चन्द्रिकाका चार प्रकाशनको समय	शिवराज आचार्य	७३

यसै अङ्कको आन्तिममा भानु दर्शन पत्रिकाको सम्पादनको बारेमा राजालाई शुभकामनाका शब्दद्वारा पुष्पार्पण गरिएको छ (भानुदर्शन तेस्रो अङ्क २०३१) ।

(च) यस्तै यसको लगत्तै साहित्यिक योगदानकै रूपमा भानुदर्शनको मुखपत्र चतुर्थअङ्क २०३२ आषाढ अङ्क प्रकाशित भएको र यसका सम्पादकका रूपमा शिवराज आचार्य, नरहरि आचार्य र ब्रतराज आचार्य रहेका छन् र यसका साथै यसै अवसरमा वार्षिक भानु जयन्तीका अवसरमा साहित्यिक बाल कविता प्रतियोगिता कार्यक्रम पनि गरेको र यसबाट बालबालिकामा कविताप्रतिको रुचि जागृत गरेको पाइन्छ । यसका प्रकाशित कृतिसूची यसप्रकार छन् :-

क्र.सं.	शीर्षक	रचनाकार	पेज नं.
१.	भानुभक्तकृत रामायणको सम्भावित शुद्ध पाठ (क्रमागत)	शिवराज आचार्य	१
२.	लेखनाथीय काव्य साधनाको क्रममा 'तरुण-तपसी' को स्थान	नरहरि आचार्य	३०
३.	बाल कविताहरू	सम्पादक मण्डल	५८
४.	पण्डित तीर्थराज पाण्डे एक परिचय	हृषीकेश उपाध्याय	६४

(छ) भानुदर्शनको पाँचौ अङ्कका रूपमा साहित्यिक लेखले समेटिएको मुखपत्रका रूपमा २०३३ असारमा भानु जयन्ती मनाउने कार्यक्रम तीनदिने गोष्ठी सञ्चालन गरेको र यसले भानुभक्तीय योगदानमा टेवा पुगेको पाइन्छ । विभिन्न कारणवस यस समयको अङ्क यसै साल माघमा प्रकाशित गरिएको थियो । यसमा प्रकाशित लेखको सूची यसप्रकार छ ।

क्र.सं.	शीर्षक	रचनाकार	पेज नं.
१.	सन्देश तथा शुभकामना (भानुसेवा समितिप्रति)	विभिन्न भानुप्रति रुचि राख्ने व्यक्तिहरू	१
२.	“स्वप्न संसारको काव्यको चोइटा”	भरतराज पन्त	११
३.	भानु अमर भएछन्	कृष्णप्रसाद भट्टराई	१६
४.	भानुभक्तमा आएपछि नेपाली साहित्यले कोल्टो फेछ”	भोजराज वाग्ले	१८
५.	भानु स्मृति	तीर्थराज आचार्य	२४
६.	भानु-पुस्तकालय : संक्षिप्त परिचय	व्रतराज आचार्य	२६

भानुदर्शनको पाँचौ अङ्कसम्म आपुग्दा यसले भानुस्मृति भवनमा भानु स्मृति संग्रहालय स्थापना गरी भानुभक्तले प्रवचनमा ल्याएका वस्तुहरू उनका पाण्डुलिपिहरू र उनका सम्बन्धमा प्रकाशित प्राप्य सामग्रीहरू सङ्कलन गर्ने कार्य थालेको छ । १६३ औं भानु जयन्तीका अवसरमा आर्थिक प्रतिवेदन प्रस्तुत भए अनुसार यसको आय व्यय अन्तर्गत

कुल आय रकम ५९२८।००

कुल जम्मा खर्च ८२०७।१७

यस समयसम्म जम्मा समितिसँग रु. १३७५।५३ मौज्जात रहन गएको देखिएको छ (भानुदर्शन, २०३३: ४६) ।

(ज) भानुसेवा समितिद्वारा प्रकाशित अनुसन्धान प्रधान पत्रिका “भानुदर्शन” २०३५ मा प्रकाशित भएको छ । यसभन्दा अघि २०३४ मा भानुजयन्ती मनाउने

कार्यक्रम मात्र भएको पाइन्छ । यस अङ्क (२०३५) प्रकाशन सँगै भानुदर्शन अङ्क वर्षको २ पटक प्रकाशित गर्ने, नेपाली भाषा र साहित्य सम्बन्धी व्यावहारिक अनुसन्धानात्मक लेखहरू प्रकाशित गर्ने जस्ता नियमहरू लागू गरिएको र यसका साथै निम्न रचनाहरू प्रकाशित गरिएको छ -

क्र.सं.	शीर्षक	रचनाकार	पेज नं.
१.	भानुभक्तकृत रामायणको सम्भावित शुद्ध पाठ	शिवराज आचार्य	१
२.	दुइ आदिकवि : एक अध्ययन (बाल्मिकी र होमर: तुलना)	जयरा आचार्य	२५
३.	भानुभक्तको रामायण र अध्यात्मक रामायण (अयोध्याकाण्ड) तुलनात्मक अध्ययन	जगन्नाथ शर्मा त्रिपाठी	५१
४.	भानुभक्तको आदिकवित्क एक छलफल	घनश्याम उपाध्याय	७३
५.	नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानको बृहत् नेपाली व्याकरणको विवेचना	सिवराज आचार्य	८२
६.	भानुभक्त र घाँसी	सुमन ढकाल	१०६
७.	नेपाली समालोचनाका क्षेत्रमा सिग्देलको योगदान	नरहरि आचार्य	११२

उपरोक्त लेख रचनाहरूले नेपाली साहित्यिक क्षेत्रलाई समेट्दै अगाडि बढेको र यसले बौद्धिक क्षेत्रमा अझ बढी टेवा पुऱ्याएको पाइन्छ । यसै क्रममा भानुसेवा समितिद्वारा प्रकाशित भानुदर्शन अङ्क २०३५ सालसम्म आइपुगेर प्रकाशित कार्य स्थगित भएको र विभिन्न क्षेत्रमा वार्षिक भानु जयन्ती मनाउने कार्यलाई मात्र निरन्तरता दिएको पाइन्छ । २०५९ सालसम्म समितिको परिवर्तनसँग वार्षिक भानुजयन्तीको प्रथालाई निरन्तरता दिएको पाइयो (भानुदर्शन, २०५९: ५६) । कारणवस समितिका व्यक्तिहरू र अन्य व्यक्तिहरूको सरसल्लाहमा भानु प्रतिष्ठान नामको छुट्टै संस्था खोली भानुभक्त सम्बन्धी गतिविधिहरूलाई राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा समेत विस्तार गर्न भनी प्रयत्नशील देखिए तर समान प्रकृतिका संस्था धेरै हुँदा कार्यक्षेत्र अस्पष्ट हुन जाने र सीमित व्यक्तिहरू नै सबै संस्थामा रहनुपर्ने भएका कारण भानु सेवा समितिप्रति चासोराख्ने पुराना सदस्यहरूले यसै समितिलाई प्रतिष्ठानमा परिवर्तन गरी सबै व्यक्तिको

सामुहिक सहभागिता जुटाउन उपयुक्त हुने कुरामा जोड दिए । फलस्वरूप भानु सेवा समितिले नै मिति २०५९।३।१६ मा साधारण सभा बोलाइ समितिलाई प्रतिष्ठानमा परिवर्तन गर्ने सम्बन्धमा आवश्यक परामर्श सुरु गर्‍यो र २०५९।७।१० मा बसेको विशेष भेलाले समितिको विधानमा आवश्यक फेरबदल गरी समितिलाई भानुप्रतिष्ठानमा बदल्ने निर्णय गर्‍यो र प्रक्रिया अनुसार दैवज्ञराज न्यौपानेको अध्यक्षतामा समिति गठन गरी २०५९ सालको भानु जयन्ती यही समितिले मनाएको थियो (भानुदर्शन २०५९: ५९) । भानु प्रतिष्ठानले संस्था दर्ताको प्रक्रिया पूरा गरेपछि वि.सं. २०६०।२।३० मा प्रतिष्ठानको पहिलो साधारण सभा बोलाइएको र नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानको सभा कक्षमा बसेको उक्त साधारण सभाले श्रीभद्र शर्माका अध्यक्षतामा ११ सदस्यीय कार्यसमिति चयन गरी आफ्ना कार्यलाई अगाडि बढाउँदै आएको र स्थगित भानुदर्शन पत्रिका यसै सालदेखि प्रकाशनमा निरन्तरता पाउन थालेको छ र साहित्यिक क्षेत्रमा अगाडि बढेको पाइन्छ ।

(भ) भानुसवा समितिको अन्य क्षेत्रमा देखाएको योगदान यसै विषयमा उपरोक्त भानुदर्शन पत्रिकामा वर्णनका क्रममा परिच्छेद ३ मा सम्पूर्ण कृतिको झलक पाइन्छ ।

प्रकाशकीय योगदान अन्तर्गत भानु सेवा समितिले वि.सं. २०३१ देखि वि.सं. २०३५ सम्म ६ अङ्क प्रकाशित गरेको छ । जसमध्ये :-

- (क) भानुदर्शन (प्रथम अङ्क)
- (ख) भानुदर्शन (द्वितीय अङ्क)
- (ग) भानुदर्शन (तृतीय अङ्क)
- (घ) भानुदर्शन (चौथो अङ्क)
- (ङ) भानुदर्शन (पाँचौं अङ्क)
- (च) भानुदर्शन (छैटौं अङ्क)

३.२.१ भानुदर्शन प्रथम अङ्क

वि.सं. २०३१ मा भानु सेवा समितिले प्रकाशकीय योगदानमा साहित्यिक व्यक्तिहरूका लेख रचनालाई प्रकाशनमा ल्याएको थियो । यस अङ्कमा (प्रथम) प्रकाशित लेखहरूको चर्चा तल दिइएको छ -

३.२.१.१ श्री गणेशका रूपमा रामायणको शुद्ध पाठ

भानुदर्शन पत्रिकाको प्रथम अङ्कको सुरुमा कविता खण्ड भएको हुँदा कविता खण्ड अन्तर्गत रामायणको शुद्ध पाठ र पोखरा नामक शीर्षकलाई पहिला व्याख्या गरे पछि मात्र समालोचना लेखतर्फ ध्यान केन्द्रित भएको छ । भानुदर्शन पत्रिकाको प्रथम अङ्कको कविता खण्डमा “भानुभक्त भाषा रामायणको सम्भावित शुद्ध पाठ” शीर्षकमा शिवराज आचार्यले लेखेका छन् :-

यस अङ्कमा बालकाण्ड दिइएको छ जसमा बाल्यकालमा भएका घटनाहरूलाई विस्तृत रूपमा कविताको माध्यमबाट उतिखेरको भाषामा लेखिएको छ । यसबाट जनमानसमा अन्य रामायणकै खाँचो नपरी यसैबाट पढ्न र बालकाण्डका बारेमा बुझ्न सक्ने मौका मिल्ने हुँदा बौद्धिक उचाइलाई सफल बनाउन सकेको हुँदा यसलाई स्मारिकाको श्रीगणेशका रूपमा लिन सकिन्छ (बालकाण्ड: १-१३८) ।

३.२.१.२ पोखरा (कविता खण्ड)

कविता विधामध्येकै “पोखरा” भन्ने शीर्षकमा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको लेखलाई “माछापुच्छ्रे हिमशिखरको वल्ल लाग्नेछ लाज” (भानुदर्शन, २०३१: ५२-५६) भन्ने पोखराको प्रकृतिवर्णनलाई पद्मप्रसाद देवकोटाले सौजन्यका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

३.२.१.३ नेपाली भाषालाई काव्यमा प्रयोग गर्ने 'पहिलो कवि' (समालोचना लेख)

“नेपाली भाषालाई काव्यमा प्रयोग गर्ने पहिलो कवि” नामक शीर्षकमा माधव घिमिरेले भाषाका तीन रूप छन् - लोक भाषा, शास्त्रीय भाषा र काव्य भाषा भनेका छन् ।

लोकभाषालाई वार्ता भन्न सकिन्छ । यही वार्ता नै कलाको स्पर्श पाए पछि काव्य भाषा बन्छ । शास्त्रीय भाषा विचारको रूप हो । हृदयको तरलता पाएपछि यही काव्य भाषा बन्छ । प्रत्येक सफल कवि आफ्नै शैलीमा सोच्छ, र आफ्नै कवि भाषा खोज्छ । यही लोकभाषा र शास्त्रीय भाषालाई आफ्नो काव्यमा नयाँ प्रयोग गर्छ भनी त्यसैबाट आफ्नो काव्य भाषा बनाउँछ । जुन कवि आफ्नो कविको भाषा खोज्दैन, त्यो वार्ता लेखिरहेको हुन्छ, अथवा कुनै सफल कविको काव्यभाषा भित्रै सोचिरहेको हुन्छ । काव्य भाषा खोज्ने काम भानुभक्तबाट सुरु भएर अत्याधुनिक कविहरूसम्म चलिरहेको छ, भनी विकासको लक्षणको रूपमा जीवित भाषाको स्वभाव मानी नेपाली भाषालाई समृद्ध रूपमा देख्न सफल माधव घिमिरेको लेखमा उल्लेख भएको पाइन्छ ।

आफ्नै भाषालाई बढी प्रयोगका साथै प्रचलनमा ल्याएकाले यिनलाई आदि कविका रूपमा लिन मिल्छ, र हुन्; भनी अन्य कविभन्दा मौलिक कविका रूपमा लिइएको पाइन्छ । यिनले संस्कृत काव्यात्मकतालामई पनि नेपाली कवितामा उतारे । लेखनाथीय, शैली भन्दा भानुभक्ती शैलीलाई हेर्दा छुट्टै मानवीय जीवनको काव्य संसारको अभिव्यक्तिले स्थान पाएको देखिन्छ । भानुले संस्कृतबाट अनुवाद गर्दा पनि नेपालीमा सोचे तर लेखनाथले मौलिक लेख्दा पनि ज्यादा संस्कृतमा सोचे भन्ने तर्कले भानुभक्तीय भाषाको परिमार्जित र विकसित रूप नै आजको नेपाली भाषाको उद्देश्य हुनुपर्छ भन्ने प्रस्तुत भएको छ ।

३.२.१.४ भानुभक्तको ४१ श्लोके भक्तमाला (समालोचना लेख)

भानुभक्तको यस भक्तमाला र अन्य दुई पद्यका सम्बन्धमा कविराज पं. नरनाथ शर्मा आर्चाले लेख्नुभएको सत्यतालाई छिपाउन खोजिएको प्रसङ्गलाई (भानुभक्तका

कान्छा बाबु इन्द्र विलासका पलाति रामदत्तका काइला छोरा) पं. ज्ञानिशङ्करले आदिकवि भानुभक्त आचार्य विरचित “भक्तमालामा केही श्लोक थप हुने गरी ४१ श्लोकको भक्तमाला छपाउनु भएको रहेछ” भन्ने भनाईलाई प्रमाणताका साथ छर्लङ्ग बनाएको प्रसङ्ग यहाँ छ । जस्तै - काशीतारा बसेका आफ्ना जीवाणु श्रीकृष्ण आचार्य बृद्ध मरणनासन्न वैरागी ज्ञानीका संगतिले वैराग भानुभक्तले विद्यार्थीकालको सिकारु समयमा नै काशीमै ज्ञान वैराग्य भएको भक्तमालाका श्लोक बनाएका रहेछन् । केही समयपछि कविका कान्छा बाबु इन्द्रविलास मूत्र शेकेरा रोगले धेरै समय दुःख पाई निकै वर्ष कुरेर बसी आखिर त्यही व्यथाबाट गली परलोक भएको कुरा भानुकै माहिला बाबु गङ्गादत्तकी नातिनी बुहारी बृद्धा विधवाबाट विक्रम सम्वत् १९९५ सालतिर सुनेको हो । खानसम्म खाने टाढा हिँड्न नसक्ने विषय राग भएका इन्द्र विलासले भतिजा भानुभक्तसँग “तैले बनाएका ज्ञान वैराग्य आउने श्लोक मलाई दे बाबु म त्यै हेरेर दिन काट्छु” (भानु स्मारिका, २०३१: ४४) भन्नु र भानुभक्तले पनि खुशीसाथ कान्छा बाबुका निमित्त लेखेर दिनु स्वाभाविक हुन आउँछ भन्ने प्रसङ्गबाट भानुभक्तकै भक्तमाला हो भन्ने प्रमाण पाइएको स्पष्ट हुन आउँछ । त्यसैगरी पं. ज्ञानिशक्तरले भने जस्तो रामदत्तका अनुरोधमा भानुभक्तले ४१ श्लोके भक्तमाला बनाएका हैनन् । किनभने रामदत्तको जन्म विक्रम सम्वत् १९१४ साल भाद्र महिना हो । भानुभक्त शुक्ल पञ्चमी हो र भानु परलोक हुँदा रामदत्त ठिक ११ वर्ष मात्र भएको हुँदा यो प्रसङ्ग पनि अधुरो प्रमाणका रूपमा रहँदा स्वतस्फूर्त भानुभक्तको नै भक्तमाला हो भन्ने तथ्य भएको प्रसङ्ग यहाँ देखाइएको छ (भानुदर्शन, २०३१: ४५) ।

त्यस्तै भानुभक्तको मावली भोर्लेटार लमजुड गएको बेला आमाका प्रेरणाले पढ्न गएको भन्ने कुरा पनि निराधार भएको (विवेक विन्दु नामक पत्रिकाको वर्ष ३, अङ्क ३ मा दुर्गादत्त ठकालको लेखमा भएको तथ्य) प्रमाण सत्य हुन्छ । हरि भने “हरति तापत्रयमिति हरिः” आध्यात्मिक, आधिभौतिक, आधिदैविक इ तीन ताप नाश गर्नेलाई हरि भनिन्छ भनी हरि शब्दको अर्थ स्पष्ट्याइएको प्रसङ्गसम्म पुऱ्याएर उक्त प्रसङ्ग रोकिएको छ (भानुदर्शन २०३१, प्रथम अङ्क २९) ।

३.२.१.५ नेपाली राष्ट्रियताको निर्माणमा भानुको कर्तृत्व

समालोचनात्मक लेखका रूपमा “नेपाली राष्ट्रियताको निर्माणमा भानुको कर्तृत्व” भन्ने शीर्षकमा श्रीभद्र शर्मा खनालले लेखेको लेखलाई भल्क्याइएको छ । यसमा यहाँ बस्ने हरेक व्यक्ति मानिसका साथै पशु पन्छी र बोटबिरुवाहरू समेत हामी एक हौं र एक अर्काबाट अभिन्न छौं । केही समयको इतिहासलाई हेर्दा भिन्न देखिन्छ । उस समयको नेपाल चार भञ्ज्याङ्गभित्रको खाल्टो भन्दा बढी थिएन । हाम्रा यी डाडाकाडा एक हैन अनेक थिए एक अर्कासँग बिलकुलै सम्बन्ध नभएका र स्वतन्त्र रहेर धेरै चलन सकतैनथ्यो । इतिहास यस्तो अवस्थाबाट वाक्किइसकेको थियो त्यस अवस्थामा इतिहासको भाषा बुझे पृथ्वीनारायण शाहले यसै नेपालको एकीकरणको दृढ संकल्प लिएर पृथ्वी मैदानमा उत्रे । आजको नेपाल उनैको विजयका परिणाम हो । त्यस अवस्थामा लडाइमा उत्रेर पृथ्वीनारायणले जिते भने भाषिक रूपमा जनतालाई एकीकरण गरेर सिङ्गे एकान्तमकताको रूप दिन सके । यस कार्यमा पृथ्वीनारायण शाहले चिप्लो र सुरिलो भीर र काडा केही पर्वत नगरी अनेक वन अउपवनबाट छानी छानी फूल टिपेर ढक्कीमा थुपार्ने साहसी युवकको काम गरेका छन् भने भानुभक्तले त्यस्ती तालिकाको काम गरेका छन् जो कुनै उपवनको शान्त र एकान्त छायामा बसेर मसिनो सियो र धागोको सहाराले ती ढक्कीका फूलहरूलाई कलात्मक ढङ्गबाट गुथी सुन्दर मालाको रूप प्रदान गर्छे । आज नेपाल राष्ट्र र नेपाली राष्ट्रियता यिनै दुइ महान् विजेता र कलाकारको संरचना हो । सुगौली सन्धिले नेपालको समिा तोकेको छ । तर भानुभक्तको राष्ट्र र राष्ट्रियता त्यस सीमालाई समेत नाघेर धेरै परसम्म फैलिन पुगेको छ । यो उनको विशेषता हो भन्ने जस्ता विषयलाई समेटेर भानुभक्तको महान् योगदानलाई यसमा समेटिएको छ (भानुदर्शन, २०३१, पृ. ५७-६४०) ।

स्मारिकाको अन्तिममा सम्पादकको भनाइमा आदिकवि भानुभक्त आचार्यको विशेषता, नेपाली भाषाको सरल सुन्दर र स्वच्छ रूप समाती त्यसमा सफल र महत्त्वपूर्ण कृतिहरू लेख्नुमा नै छ र रामायण नेपाली भाषा र साहित्यको आधार मात्र नभई हाम्रो गौरवबोध गराउने महाग्रन्थ भयो । त्यसैले उनी नेपालका राष्ट्रिय विभूति

मानिएका हुन् भनी विभिन्न दृष्टिकोणबाट भाषावैज्ञानिक, साहित्यिक, समाजशास्त्री र राजनीतिकका रूपमा भानुका कामले हाम्रो समाज र राष्ट्रमा संस्थापित मर्यादा र भावनाहरूको मूल्यांकनमा व्यस्त हुन सक्छन् भनिएको छ । अन्त्यमा प्रकाशकको वक्तव्य दिँदै प्रथम अङ्कलाई टुङ्ग्याइएको छ (भानुदर्शन, २०३१: ७८.८०) ।

३.२.२ भानुदर्शन द्वितीय अङ्क (विजया दशमी अङ्क)

भानु सेवा समितिद्वारा २०३१ साल विजया दशमीको अवसर पारेर भानुदर्शन स्मारिका दोस्रो अङ्कका रूपमा बाहिर आएको छ र यसका सम्पादकहरू शिवराज आचार्य, नरहरि आचार्य, ब्रतराज आचार्य रहनुभएको छ । यसमा विशिष्ट सहयोगी भोजराज वाग्ले, गौरीनाथ उपमन्यु र श्रीभक्त आचार्य हुनुहुन्छ । एवं प्रकाशक प्रा. सोमनाथ शर्मा पौड्याल हुनुहुन्छ । यस अङ्कमा भानुभक्तकृत भाषारामायणको सम्भावित शुद्ध पाठलाई शिवराज आचार्यले क्रमशः यस अङ्कमा शिवराज आचार्यले क्रमशः यस अङ्कमा अयोध्याकाण्डलाई प्रस्तुत गर्नु भएको छ (भानुदर्शन, २०३१: १-३०) ।

जस्तै: एकान्त स्थलमा सीतापति थिया सीता हजुरमा रही

हातमा चामर ली प्रभूकन ताहा हाक्थीन समीपमा गई ।

आकास मार्ग बहुत खुसी हुँदै नारदजिबाही गया

नारदजीकन दंडवत् गरी ताहा रामजी बहुत् षुस भया ॥

(अयोध्याकाण्ड - १)

यसरी राम, सीता र लक्ष्मण जंगल गएर आफ्नो दिनचर्यालाई बिताइरहेका समयको सुरुवातलाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ जसमा सीताले प्रभूजीलाई चवरले हाकीरहेको बेला एकान्त वनमा नारदजी आउँदा रामजी अत्यन्त खुशी भई दण्डवत् गर्नुभयो भन्ने प्रसंगबाट अरण्यकाण्ड सुरु भएर विभिन्न समयमा अत्यन्त दुःख पाएका प्रसङ्ग साथै वनमा रहँदाका इति वृत्तान्तलाई यस अख्यकाण्डमा व्याख्या गरिएको छ , अन्त्यमा -

सीता र लक्ष्मण सहित् गरि रामलाई

भोजन् म दिन्छु भनि षुपः सित चिज् बनाई

भोजन गराइ रघुनाथकि जानि माया

ताहाँ सपत्ति भइ रामकि कीर्ति गाया (अयोध्याकाण्डः १२०)

अत्रिका आश्रममा पुगेको बखत सीता, राम र लक्ष्मणलाई भोजन गराई रामको कीर्ति गाएको प्रसङ्गसँगै अरण्यकाण्ड समाप्त भएको प्रसङ्ग दिएको छ ।

३.२.२.१ नेपाली स्वर वर्णको भानुभक्तीय प्रयोग

नेपाली स्वर वर्णको भानुभक्तीय प्रयोगलाई श्रीभद्र शर्माले भानुभक्तीय पद्यलाई सहाहना गर्दै यदि कसैलाई उपदेश दिनुपरेमा भानुभक्तले पद्यबाटै सरसल्लाह अर्ति उपदेश दिने गर्दथे । वादिप्रतिवादी र विन्तीपत्रसम्मो भाषा पनि पद्यमै हुन्थ्यो । यसै प्रसङ्गमा “भानु नै पद्य हो, पद्य नै भानु हो” भनिएको छ । उनले आफ्नो पनलाई नछोडेको कारण अगाडि बढेको देखिन्छ । “बरु मासलाई मस” लेख तर छन्द विग्रन नदेउ” भन्ने संस्कृतको बहुप्रसिद्ध उखानका परमभक्त भएर अगाडि बढेको पाइन्छ (भानुस्मारिका दोस्रो अङ्कः २०३१, १-३०) ।

छन्दका लागि शब्द र वर्णहरू जसरी पनि भाच्च कुच्च वा मर्काउन र फर्काउन तयार हुन्छन । उनको भाषामा कवितामा अनेक शब्द र वर्णहरू छन्दका आवश्यकता अनुसार अनुहार बदले र रूप परिवर्तन गरेर आएका छन् - यसमध्ये

(क) पदान्तको अ लुप्त हुनु

“एक दिन् नारद सत्य लोक पुगीगया लोक्का गरुहित् भनी (बालकाण्ड १)

(ख) आवश्यकपरे अ को आ र आ का अ को रूपमा प्रयोग

“देश देका बाटुलिन्छन् बुभ्र तिमी मनले वाटका पाटिमाहाँ ।”

(अयोध्याकाण्ड - ३२)

(ग) पदान्तका स्वरवर्णको ऐ को रूपमा प्रयोग

“यस्ता राम् कन लोकमा जनहरू एक इश्वरै मान्दछन् ।”

(बालकाण्ड - २६)

(घ) इ र उ को ह्रस्व-दीर्घ उभय प्रयोग

“धीरा भै रहनू विपत्ति सहनू कस्तै परुता पनी ।”

(अयोध्याकाण्ड - ५६)

(ङ) स्वरवर्णको अर्धमात्रिक प्रयोग

“कौशल्या सुनि खुश हुनिन् भनि त जो सम्चार बताउँदै गया”

(अयोध्याकाण्ड - ११)

(च) ए र ओ को ह्रस्व प्रयोग

“यस्ता वचन् सुनि रिसायर जल्दि उठ्यो ।”

(उत्तरकाण्ड - १४८)

(ज) ए र ओ को स्वर सन्धि प्रयोग

“रामलाई वनवास् भरत् कन रजात्र देऊ भनी जिद् गरी ।

दुइ वर्ले यहि घौ दिदौन त भन्या बाचनु त मुर्दा सरी ॥”

(बालकाण्ड - १९)

(झ) स्वरागम

“प्रभूका साथैमा पछि-पछि सुतीक्षण पनि गया ।”

(अरण्यकाण्ड - १८)

(ञ) स्वरको सप्रसारणात्मक प्रयोग

“यस् सायेत महा मुहूर्त नचुकि जसले त सावित गरयो ।”

(युद्धकाण्ड - १५)

(ट) नेपाली भाषामा आकारान्त शब्दको खुट्टा काट्ने चल्ती छैन ।

“सो जानेर उसै बमोजिम गरोस् मर्याद् नचूकोस् रती ॥”

(बधू शिक्षा - १६)

यसरी यिनका प्रयोगमा जति पनि स्वर लोप, स्वरागम वा स्वर परिवर्तन देखिन्छ, त्यो ध्वनि शास्त्र र नेपाली भाषामा प्रचलित नियमहरूको विपरित भएको कहि पनि पाइन्छ । यसैले उनलाई मनलाग्दो प्रयोगको अपावद लगाउनु हामीले आफ्नो भाषाको मर्म नबुझेको प्रमाणित गर्नु हो भन्ने जस्ता उक्तिले पूर्ण गरी उक्त लेखलाई भानुभक्तीय स्वरवर्णको प्रयोगको रूपमा अभिव्यक्त गरेका छन् (भानुदर्शन, २०३१: ४०) ।

३.२.२.२ भानुभक्त र उनको भाषा

भानुभक्त र उनको भाषा नामक शीर्षकमा श्री गोपाल पाँडे “असीम” ले भाषाको विषयमा चिन्तन गर्न खोजेको पाइन्छ । आफ्नो भाषाको सम्मान गरी त्यै भाषालाई मातृभाषाको रूपमा अंगाली सेवा भाव राख्नाले कुनै पनि देशलाई संगठित र स्वतन्त्र रहनेमा ठूलो बल दिन्छ । त्यसैले कुनै पनि देश वा राष्ट्रले देशप्रेम वा राष्ट्रियताको भाव जगाउन आफ्नै देशको भाषामा अपार श्रद्धा र आस्था राख्दछ । भाषाको महिमा बुझेर सर्वप्रथम जुन चेतना आयो त्यही नै क्रान्तिकारक बनेर भानुभक्त क्रान्तिकारी हुन आए (भानुदर्शन, २०३१: ४६) ।

भानुभक्तको भाषा क्रमशः विकसित हुँदै आज हाम्रो देशको राष्ट्र भाषा हुन आएको छ । उनले नेपाली भाषामा कलम चलाउँदा कति मुस्किल परे होला । त्यसबेलाका अबुभक्तहरूले कति खिज्याए होलान् तर आत्मविश्वास लिँदै भानुभक्तले नेपाली भाषामा जुन लेखनी चलाए त्यो लेखनी नखिएर भन्-भन् बलियो हुँदै आज नेपाली भाषा माथि श्रद्धा उठाउने, नेपाली भाषा बोल्न र लेख्न जान्ने हुनामा गौरव मान्ने नेपाली भाषाको लागि मरिमेट्ने तथा देशको स्वतन्त्रता र सार्वभौमिकताको निमित्त “हाम्रो भाषा हाम्रो देश” भन्ने नारा दिने असंख्य नरनारीहरू भानुका अनुयायीहरू बढ्दै जानु गौरवको वषय हुन गएको र यस्तो भाषाको प्रचलनमा

ल्याइदिँदा बुझ्नलाई सजिलो भएको अनुभव सम्पूर्ण नेपालीले गरेको भनी भानुलाई क्रान्तिका रूपमा दर्शाइएको छ (भानुदर्शन, २०३१: ४८) ।

३.२.२.३ कवि विवेचना

कवि भानुभक्ताचार्यको जीवन चरित्र पृष्ठभूमि र विवेचनाका बारेमा मोतीराम भट्टद्वारा लेखिएको लेखलाई नरहरि आचार्यद्वारा भानुसेवा समितिको द्वितीय अङ्कमा प्रकाशित गरिएको छ । नेपाली साहित्यमा जीवनी विधाको प्रारम्भ मोतीराम भट्ट लिखित “कवि भानुभक्ताचार्यको जीवन चरित्र” (वि.सं. १९४८) लाई मानिन्थ्यो तर बालकृष्ण पोखरेलको “पाँच सयवर्ष” प्रकाशित भएपछि यो मिति पर सरेर वि.सं. १९६३ पुगेको छ । १९६३ सम्बत्मा रामशाहको राज्यारोहण भएको र यसै मितिमा लेखिएको बेनामी “रामशाहको जीवनी” मा पाटन र गोरखाको कूटनीतिक सम्बन्ध कायम भएसम्मको वर्णन गरिएको छ (पोखेल, बालकृष्ण, २०२५: ७०) । भाषाशास्त्री बालकृष्ण पोखरेलले पनि यस जीवनीलाई रामशाहको मृत्यु भन्दा अघि नै (वि.सं. १९९०) भएको हुनुपर्छ भन्नु भएको छ । अर्को जीवनी वडामहाराजा पृथ्वीनारायण शाहको पनि प्राप्त भएको छ जसको रचनाकाल १८३१ सालभन्दा अघि भएको मानिन्छ । यसमा “बेलकोटविजय” सम्मको वर्णन पाइन्छ । कवि मोतीराम भट्टकृत कवि “भानुभक्ताचार्यको जीवन चरित्र” ले उपर्युक्त दुई जीवन चरित्रको प्राप्ति पछि नेपाली भाषाको प्रथम जीवन चरित्र हुने मौका गुमायो ता पनि प्रस्तुत जीवन चरित्रको नेपाली साहित्यको इतिहासमा आफ्नै विशेषता छ तर रामशाहको जीवन राजनीतिज्ञको थियो भने मोतीरामको जीवन राजनीतिज्ञको थियो भने मोतीरामको जीवन साहित्यकारलाई लिएर लेखिएको छ । साहित्यकारलाई लिएर लेखिएको नेपाली भाषाको जीवन चरित्र मध्ये प्रस्तुत जीवन चरित्र सबैभन्दा पहिलो हो यसमा पनि मोतीराम भट्टकृत जीवन चरित्र कोर जीवन चरित्र मात्र नभएर कुनै नेपालीको कलमबाट नेपाली साहित्यकार र उनका कृतिहरू प्रति गरिएको पहिलो समालोचनात्मक कृति हो भनिएको छ (राइ इन्द्रबहादुर, २०६४: २८) ।

३.२.२.४ साहित्यिक अन्तरद्वन्द्व

“जनप्रियता र उच्च साहित्यिकताको बीचमा चल्ने अन्तरद्वन्द्वलाई भानुभक्तीय रामायणले परिहार गरेको छ” भन्ने शीर्षकमा दुर्गाभक्त ढकालले लेख्नुभएको लेखमा सर्वसाधारण मानिसले सरल साहित्यिक रूप मन पराउँछन् । जसको लागि भाषा शैली, विचार, भाव सबै पक्षहरू सरल रूपमा प्रयोग भएको हुनुपर्छ, तवमात्र उनीहरूको लागि सुबोध हुन्छ । त्यस्तै विशिष्ट वर्गको लागि आलंकारिक प्रयोग र चमत्कारपूर्ण विचारको आवश्यकता पर्छ । यसमा पनि आदर्श राघव महाकाव्यमा उच्च साहित्यिकता छ । वर्णन पक्षमा बौद्धिकताले निकै ठाउँ ओगटेको छ । यसमा रस, ध्वनी, छन्द, अलंकार रीति, वृत्ति गुण आदि साहित्यिक विशिष्ट पक्षहरूलाई गम्भीरताका साथ प्रस्तुत गरिएको छ तर यो सर्वसाधारणका लागि बोधगम्य छैन । काव्य सबैले बुझ्ने हुनुपर्छ । यसमा सरल भाषा हुनुपर्छ । व्यवहारिक पक्षलाई भावनाद्वारा पोखिएको हुनुपर्छ भन्ने पूर्वीय तथा पाश्चात्य विद्वान्हरूको मतमा रामायणमा बुद्धिजीवीको निमित्त बौद्धिक पक्ष भएको (उत्तराकाण्डलाई हेर्दा) देखिन्छ । त्यस्तै विशिष्ट व्यक्तिको लागि प्रशस्त मात्रामा आदर्श भातृप्रेम, पितृभक्ति र दाम्पत्य सम्बन्ध आदि समस्त कुराहरू सरल भाषा सुलभ छन्द नेपालीपन र आफ्नै राष्ट्रिय विशेषताहरूले मनज खुराक दिएका छन् । त्यसैकारण हामी सबैको लागि भानुको रामायण सर्वतो भावेन सहयोगी सिद्ध हुन आउँछ भन्ने प्रसङ्गले उच्च साहित्यिकताको बीचमा चल्ने अन्तरद्वन्द्वलाई रामायणले परिहार गरेको देखाएको छ (भानुदर्शन, २०३९: ६९) ।

३.२.२.५ आदि कविको स्मृतिमा

“आदि कविजीको स्मृतिमा” भन्ने शीर्षकमा विजयराज आचार्यले कवितामा भानुभक्तका जन्मस्थानलाई यसरी वर्णन गरेका छन् ।

कवि विहान भिसमिसमा उठेर आफ्नो कार्य व्यस्तताले बाहिर निस्किएको समलाई दर्शाउँदै आफूले भेट गर्ने इच्छालाई त्यसै बाँकी रहेको अनुभव

गरी कवितामा प्रारम्भ गरिएको छ । कविका नामले यस देशको शिर उच्च भएको नदीहरूले आफ्नो गतिलाई यथागतिमा अगाडि बढाएको र विछोडको बेला ती नदीनालाहरू क्रन्दनमा रहेको र आफू पनि कुनै पत्तो नपाएर घर फर्कन बाध्य भएको अनि चुँदी रम्घामै आफूले लुटपुट गरी कविजीले बिताएका स्थललाई सम्भेको तैस्रो श्लोक सम्म बताइएको छ ।

सालघारी सुसाउने हरियो घनावनमा रमाइला डाडा चुचुरा मुनि बसेर कविता रच्ने “तल्ला रम्घा” भनेर नामले पुराना भए पनि त्यसै ठाउँमा बेल्थुम्कीको वनमा ऐसेलुका मधुर रसदाना खाएको, रम्घाको पनेराको अमृत जल पिउँदै धर्मशाला र वनमा लुकेका चितुवाको याद गर्दा रम्घा डाडाबाट तलतिर नियाल्दा आँखा चिम्लन लाग्ने क्षणलाई केही छिन यात्री बनेर त्यही बसुकी भनी लाग्छ भन्ने प्रसङ्गमा ६ श्लोकसम्म व्याख्या गरिएको पाइन्छ । अझै मीठो स्वरमा जहाँ पुगिन्छन् त्यहीसम्म चुँदी नदीमा लुकेर अनन्त समयसम्म मिसिउको रामायणले ध्वनि सुन्दै हरिया पाखा र वगरहरू र थुम्कालाई कविका पदतलले टलपल उज्याला स्मृति पथ भुल्न नसकिने र समथर वरिपरि देखिने खुला फाट, अग्ला चुचुरा अगाडि रहेको मस्र्याङ्दी कविको वाया भएर बहेको प्रसङ्ग १० औं श्लोकसम्म वर्णनमा ल्याइएको छ । वरपरबाट रमणीय रहेको चौतारीको छहारी मुनि बसेर तिनै वनका वाटामा घुमेको, साना खोला वगरहरूको प्राकृत छविलाई कविको सङ्गो हृदयले नियालेको अझ पनि प्रतिच्छामा वरिपरि घुमेको वा युगयुग बितापनि नेपालीको वेदनालाई घर पिच्छे रामायण गुञ्ज्याएर अनन्दाएको प्रसंग र आशाका जुनिभरका चुम्बिएका हिमचुली रसातललाई नेपालीको सामू सधैं सूसेली रहन पाउँ भन्ने व्यथालाई कविले १४ श्लोक मार्फत् प्रस्तुत गरेका छन् (भानुदर्शन, २०३१, ६५: ६९) ।

३.२.२.६ चन्द्रिकाको टुङ्गो

चन्द्रिकाको कृतित्व कसको ? भन्ने शीर्षकमा शिवराज आचार्यले लेख्नुभएको लेखमा विभिन्न उदाहरणका साथ स्पष्टीकरण दिन खोजे पिन सोमनाथको ठूलो हात हुन सक्ने जनश्रुतिका आधारमा बुझ्न सकिन्छ । यसमा चन्द्रिका लेखकको भनि लेख

पढेपछि दिएको स्पष्टीकरणमा सोमनाथ सिग्देलले उक्त उक्ति “मैले दिएको हैन त्यो कुरा भुटो हो” भन्ने नसकि पूर्वापर वाक्यको विरुद्ध कृतघ्नताको शब्दावली कसरी तोले हुम्ला, यो करो आफ्नै आत्मालाई पनि असम्भव लाग्छ भनी विवेकको माग गरेकाले पनि उक्त जनश्रुतिको आधार भएको कुराको छनक मिल्छ । सोमनाथ सिग्देलका प्रियशिष्य हरिनाथ ढुङ्गेल पनि त्यो कुरा प्रकाशित होला भन्ने नलागेकाले असावधानीले कुरो निस्क गैहाल्यो अब के गर्नु वेस होला भनी गुरुको “मैले पनि अरूले जे भन्छन्, भन्दै रहन्छन् आफूले एक पल्ट जुन परिवन्दबाट भए पनि वहाँको हो भनि सकेको कृतिलाई सोजै मेरो हो भन्नु ठीक होइन भनेपछि गुरुले स्पष्टीकरण गोर्खा पत्रमा पठाउनुभएको हो” भन्ने भनाइबाट र मध्यचन्द्रिका लेखेको प्रसङ्गलाई अगाडि सार्दै चन्द्रिकाको रचना सामग्री संकलनका विषयमा प्रेरणा दिनमा विषय योजना आदिमा हेमराज शर्माको हात भए पनि यसका लेखक सोमनाथलाई सुम्पिनु पर्ने निधो भएको प्रसङ्गसँगै विभिन्न गन्थनका साथ पुरानै भाषामा उक्त लेख लेखिएको छ (भानुदर्शन, २०३१, दोस्रो अङ्क, ७०: ७५) ।

३.२.३ भानुर्शन तृतीय अङ्क प्रारम्भ (शुभराज्याभिषेक)

भानु सेवा समितिको तेस्रो अङ्कमध्ये २०३१ मा “शुभराज्याभिषेकको शास्त्रीय परम्परा” भन्ने शीर्षकमा प्रा. जुननाथ पण्डित नायक वडागुरुज्यूज्यूले शास्त्रीय मान्यतालाई महत्त्व दिएका छन् ।

वैदिक परम्परामा उपासनाको ठूलो महत्त्व छ । वैदिकहरूलाई सानातिना कामनाहरू देखि परम पुरुषार्थ प्राप्त गर्ने अमोघ साधनाको रूपमा अनुभव हुँदै आएको छ । इश्वरको उपासना गर्दा अनेक रूपमध्ये गणेश, सूर्य, देवी, शिव, विष्णुको आकारमा पूजा गर्ने र मनको शान्ति प्राप्त गर्ने मूर्तिको प्राण प्रतिष्ठा राम्ररी गरी पूजा गर्ने प्रचलन रहेको र राम्रोसँग प्रतिष्ठा नभएको मूर्तिमा पूजा गर्दा फल नपाइने हुँदा पनि यसै आधारमा हाम्रो संस्कृतिले राष्ट्रको विधाता राजा भन्ने इश्वरांशको रूपमा सर्वमान्य भएर सत्ता सम्पन्न गर्न आएका वखत उसप्रति

अधिकाधिक श्रद्धाकेन्द्रित गर्न प्राण-प्रतिष्ठा विधि अपनाउनुलाई राज्याभिषेक भन्ने गरिन्छ ।

यस विधिले राजा शक्तिशाली समाजको आशा केन्द्र बन्दै राष्ट्रका विभिन्न कदमहरूमा श्रेयस्कर जीवनमा उचो व्यक्तित्व प्राप्त गर्न सक्ने हुन्छ । यस विधिको सगुण अनुष्ठानले विश्वविजयी भन्ने आशा राखिन्छ । राज्याभिषेक कर्म वेदमा नै सविधि प्रतिपादित छ । यस विधिमा चारै वर्णका प्रतिनिधिहरू जुटेर गरिने गराइने विधान छ । यसलाई परिपूर्ण गर्न चार दिन लाग्ने नेपालको विधान छ । यसका लागि दुइवटा मण्डप बनाइन्छ । एक मण्डपमा विनायक शान्ति र ऐन्द्र शान्ति दुइ दिन लगाएर गरिन्छ । अर्को ठूलो मण्डपमा एक दिन पूर्वाङ्ग गरी दोस्रो दिन राज्याभिषेक कर्म सुसम्पन्न गरिन्छ । यसमा पूर्वाङ्गमा हवन वेदिको उत्तरपट्टि सुनको कलशलाई स्थापना गरी विधानले पूजा गर्ने यसको वरिपरी अन्य धृतपूर्ण, दुग्धपूर्ण, कुशोहक पूर्ण मृष्मरा कलशको विधिपूर्वक स्थापना हुन्छ । पूजा हवनादिको चतुर्थ दिनमा “उत्तर दिशामा राजालाई आसनमा वसाली पर्वतका शिखरका माटाले बल्मीक मृत्तिकाले कान, केशवालयका मुत्तिकाले मुख, इन्द्रमन्दिरको माटाले घाटि, राजप्राङ्गणको मृत्तिकाले हृदय, हस्तिदातले भिकेको मृत्तिकाले दाहिने हान, तलाउको माटोले पिठ्यु सङ्गमको माटोले पेट, नदीको दुइतिरको माटाले पार्श्वभाग, वेश्याद्वारको माटोले कटि भाग गज स्थानको माटाले तिघ्ना, गोस्थानका माटाले घुडा अश्वस्थानका माटाले घुडामुनि, रथचक्रका माटाले दुइ पाउमा लेपन गरी पञ्चगव्ययुक्त कलशको जलले स्नान गराउनु पर्छ । त्यसपछि त्यो आसनबाट अभिषेक मण्डपमा राखिएको भद्रासनमा लगेर राजालाई विराजमान गराइन्छ (भानुदर्शन २०३१, तेस्रो, अङ्क ३१, ३२) ।

भद्रासनको वाम भागमा अभिषेक महिषीको आसन रहन्छ, त्यसपछि युवराजको आसन रहन्छ र राजा रानी एवं युवराजलाई स्वर्ण पट्टपहिराउने विधान छ, त्यसपछि सिंहासनमा सुवर्ण, रजत, ताम्रले शोभित गराएर भद्रासनको निर्माण हुन्छ । त्यसमाथि पूर्व स्थापित धृतपूर्ण स्वर्ण कलशले ब्राह्मणले पूर्व दिशाबाट दुग्धपूर्ण रौप्य कलशले क्षत्रियले दक्षिण दिशाबाट, दधिपूर्ण ताम्रकलशले वैश्यले पश्चिम दिशाबाट, मधुपूर्ण माटोको कलशले शुद्रले उत्तर दिशाबाट अभिषेक गरिन्छ । त्यसपछि

होम सम्पातयुक्त सुवर्ण कलशले अभिषेक हुन्छ । वेदविद् ब्राह्मणद्वारा शतछिद सुवर्ण कलशले अभिषेक हुन्छ, र पूर्वस्थापित कलशबाट अभिषेक हुन्छ । यसपछि गोरोचनाले राजाको शिर र कष्ठमा लेपन गरी ब्राह्मण, क्षत्रीय, वैश्य, शुद्र आदिले गङ्गा यमुनादि चतुःसमुद्र तलवा, भर्नाले अभिषेक गरिन्छ । यस मौकामा मुख्य अमात्यहरूले छत्र-चामर दण्ड लिएका हुन्छन् । बाजाको ध्वनि चलेको हुन्छ । यसरी स्नान सकिएपछि सुगन्धित तेल मिसिएको बकुवा लगाई शुद्ध जलले स्नान गरीवस्त्रहरू पहिरिएर राजाबाट दानादि कर्म र विष्णु पूजा हुन्छ । स्वर्णपट्ट र मुकुट पहिराइ शुभलग्नमै उत्तरोत्तर क्रमले वृषभ, मार्जार, चितुवा, सिंह, बाघको चर्ममाथि बहुमूल्य बस्त्रको तन्ना राखिएको सिंहासनमा राजालाई विराजमान गराई सबैलाई दर्शन दिने व्यवस्था हुन्छ ।

यसरी सबै विधि विधानमा लौकिक आध्यात्मिक प्रक्रियाको सुमधुर सङ्गम देखिएको हुनाले हाम्रो हिन्दू समाज यस उल्लासपूर्ण समारोहको सदा स्वागत गर्दै आएको र त्यसैवर्ष २०३१ फाल्गुन १२ गते सम्पन्न शुभ राज्यभिषेक विधिबाट श्री ५ महाराजाधिराज बीरेन्द्र वीर विक्रम शाहदेवको राज्य चिरकालतक रहोस् भन्दै शुभेच्छुकहरूले आशा गरेको प्रसङ्गमा ल्याएर टुङ्ग्याइएको छ ।

३.२.३.१ हिन्दू राजपरम्परा

हिन्दू राजपरम्परा र वैदिक शुभराज्याभिषेक भन्ने लेखमा पं. क. तीर्थराज आचार्यले हिन्दूराजपरम्परालाई स्पष्टाउन खोजेका छन् ।

धर्मको मूल वेद अपौरुषेय भएको कारण वेदबाट नै सम्पूर्ण विश्वको संचालन हुन्छ भन्ने सर्वात्मता सिद्ध छ । अनन्त विश्वको संविधान स्वरूप भएको वेदमा राजाको प्रतिष्ठा तथा राजालाई शुभकामना र शुभाशीर्षवादका साथ मार्ग निर्देशन गराउने कुराहरू सर्वत्र उल्लेख पाइन्छ । राजामा अष्टदिक्पालहरूको अंश निहित तथा परमेश्वरमा रहेका प्रभु, मन्त्र, उत्साह र अनुग्रह निग्रह समेतका पाँच शक्ति सम्पन्न हुनाले राजालाई नरावतार मानेको छ । मातापिताका गुणहरू सन्तानमा तथा राजाका गुण प्रजामा अनुकरणीय हुने गर्दछ ।

विहार हार चेष्टाभिर्याहशीभिः समन्वितौ ।

स्त्रीपुंसौ समुपेयतां तयोः पुत्रो पितादृशः ॥

अर्थात् जस्तो आहार विहार र विचारधारा भएका आमा बाबुले गर्भाधान पश्चात् तीनका आफू सदृश गुण सन्तानमा प्राप्त हुन्छ (आयुर्वेद सर्वोच्चामाहर्षग्रन्थ सुश्रुत संहिता) ।

यसै विषयमा सत्ययुगका राजा अङ्गले अत्यन्त राम्रा किसिमले राज्य चलाउँदै गए तर उनको उत्तराधिकारी पुत्रेष्टिद्वारा बलातकार जन्मेको एक पुत्र युवराज बने अति दुष्ट हुँदा राज्यमा भताभुङ्ग भयो । धर्मको अवरोध भयो पछि ऋषिका श्रापका कारणले गर्दा आग्नेय ज्वालामा बेन मिल्न गए र उनकी महारानी सुनीमा योगिनी भएका कारणले पुत्रस्नेहले गर्दा बेनको शरीर सुरक्षित राखिन् । शरीरका अङ्गमन्थन भयो जसमध्ये कुसुण्डाको जन्म भयो र यसको परम्परा वनमा अद्यापि रहेको छ । यदा यदा हि धर्मस्य संभवामि युगेयुगे ॥ भन्ने वाक्यानुसार जब अधर्मका बृद्धि र धर्मको ह्रास हुन्छ, त्यतिबेला धर्म स्थापन गर्न आउने छु भन्ने प्रतिज्ञानुसार भगवान् पृथु रूपमा अवतरित हुनुभयो र पृथुलाई राज्याभिषेक गरियो । यसै वंशमा दिलिप हुँदै रघुको वंससम्म आएको र शतशः सहस्रसः अनुसार हिन्दूराजाहरूका विशुद्ध संतति परम्पराले नै धर्म सापेक्ष राज्य शासन संचालन भएको र यिनकै पालादेखि क्षत्रियराज वीरहरूले धारण गरि आएको राजमुकुट र धर्मसापेक्ष राज्यशासन शाहवंशका राजाधिकाराजहरू आइपुगेको स्पष्ट हुन्छ (श्रीमद्भागवत् गीता ४/७)

यसै पालादेखि राजाको राज्याभिषेक गराउने शास्त्र समेत हिन्दू राजपरम्परा अनुसार हामी समस्त नेपालीका सर्वाधिकार विकास प्रेमी शान्तिका अग्रदूत विश्वको केन्द्रबिन्दु एकमात्र हिन्दू राजाको परम्परा अगाडि बढ्दै आएको हो । राजाको राज्याभिषेक देवताको प्राण प्रतिष्ठा जस्तो हो । यसमा प्रतिष्ठा गर्दा विभिन्न मन्त्रको प्रयोग गरिन्छ -

आत्वाहार्षमन्तरभूतिष्ठा विचाचलिः ।

विशस्त्वा सर्वावाञ्छन्तु मात्वद्राष्ट्रमधिभ्रशत् ॥ (यजु)

म सरकारलाई सिंहासनमा राज गराउँदछु । त्यसमा कति नडगमगाई राजहोस् । सारा प्रजाले सरकारलाई राजा बनाई इच्छा गरिरहुन् । यो राष्ट्र र राज्यश्री सरकारबाट नियुक्त नभई सदा स्थिर भइरहनु (भानुदर्शन, २०३१, तेस्रो अङ्क ४२) ।

इमन्देवा र असपत्नठे सुवध्वं महते क्षत्राय महते ज्येष्ठ्याय जान राज्यायेन्द्रस्योन्द्रियाय । इममनुष्यपुत्रममस्यैपुत्रमस्यै विश एष बोडमी राजा सोमोस्माकं ब्राह्मणानां राजा ॥ यजु

हे देवता हो ! यी राजालाई शत्रु रहित बनाएर ठूलो क्षत्रपद प्राप्ति महान् श्रेष्ठपद प्राप्ति र जनताको ठूलो अधिपत्य प्राप्तिका निमित्त प्रेरणा दिनुहोस् । इन्द्रको पराक्रम प्राप्ति र आत्मज्ञान प्राप्तिका निमित्त प्रेरणा दिनुहोस् ।

सोमस्यत्वा द्युम्ने नाभिषिञ्चाम्पग्नेर्भाजसा सूर्यस्य वर्चसेन्द्रस्येन्द्रियेण क्षत्राणां क्षत्रपतिरेध्यतिदिधुन् पाहि ।

हे राजन् चन्द्रमाका कीर्तिले अग्निका तेजले सूर्यका प्रतापले इन्द्रको पराक्रमले अभिषेक गर्छु सबै राजाहरूमा सरकार विशिष्ट क्षत्रियराजा होइबक्सियोस् ।

धुवाच्चौ धुवा पृथिवी : धुवमिदं जगत् । धुवास : पर्वताइमे धुबो राजा विशामयम् : धुवंते राजां वरुणो धुवदेवो बृहस्पतिः धुवंत इन्द्रश्चाग्निश्च राष्ट्रं धारयतां धुवम् ।

जसरी स्वर्गस्थिर छ, पृथ्वी स्थिरछन्, पर्वतहरू स्थिर छन् त्यसरी नै हामी सारा प्रजाका यी राजामा पनि पूर्णरूपेण स्थिरता रहोस् । सरकारको राज्य राजा वरुणले स्थिर गराउन्, सर्वोपरि प्रकाशमान् बृहस्पतिले स्थिर गराउन, स्वर्गका राजा इन्द्र तथा अग्नि नारायणले पनि स्थिर गराउन भन्ने जस्ता आशिकले परिपूर्ण भएका शब्दहरूले प्रतिष्ठा गरी राज्याभिषेक गर्ने प्रचलनले गर्दा हिन्दूराज परम्परा पुरानो र वैदिक भएको पाइन्छ । यसरी आएको राजपरम्पराले राजा प्रजामा सुमधुर सम्बन्ध रहने स्पष्ट छ (भानुदर्शन, २०३१, तेस्रो अङ्क: ४३) ।

३.२.३.२ भानुका काव्यविशेषताहरू

भानुभक्तका काव्यकृतिमा पाइने प्रमुख विशेषताहरू नामक शीर्षकमा राजेन्द्र सुवेदीको अनुसन्धानात्मक लेखमा कवितालाई साहित्यका विधाहरूमा जेठो विधा मानिएको छ । यस विधाले विक्रम सम्वत् १९ औं शताब्दीको अन्त्यतिर आउँदा भाङ्गिने अवसर पाउँदछ । यसलाई विशाल मैदानमा ओराल्ने श्रेय भानुभक्तलाई नै छ । आदिकविका रूपमा रहेर रामायण, भक्तमाला, बधुशिक्षा प्रश्नोत्तरमालाका साथै अन्य फुटकर कविता पनि लेखे । अतः भानुभक्तको योगदान नेपाली साहित्यले प्रशस्त पायो । यसै परिणामका उपकरणहरूलाई विशेषताको रूपमा स्वीकार गर्न सकिन्छ ।

विशेषताहरूमध्ये -

- (क) नेपाली भाषामा स्वदेशी स्वतन्त्रताको उदय हुनु ।
- (ख) नेपाली कवितामा राष्ट्रियता, देशप्रेम, प्रकृतिको मनमोहक जीवन ऐक्य भावना देखिनु ।
- (ग) कवितामा श्रृङ्गारता, रोमान्टिकता प्रकृति र मानव जीवनको ऐक्य भावना देखिनु ।
- (घ) नेपाली साहित्यमा वा भाषामा सरलसंग व्यक्त हुन नसक्ने अद्वैत वेदान्त जस्ता विषयको सहज व्यक्त गरिनु ।
- (ङ) कवितामा भाषागत सरलता, पदलालित्य, शैलीपरिकार, विचाराभिव्यक्ति पाइनु र रसमय वर्णन, ध्वन्यात्मक चेतना लाक्षणिक प्रवृत्ति पर्याप्त हुनु र बोलचालमा पनि छन्दको प्रयोग हुनु ।
- (च) समाजका भोलीवादी मान्यता र ढिला सुस्तीलाई मन नपराउनु ।
- (छ) भाषाबाट कानुन विपरित अन्याय र दण्डित व्यक्तिहरू प्रति न्यायको वकालत गरिनु ।
- (ज) नेपाली भाषाको घृणा भएकै समयमा सो भाषामै ग्रन्थको रचना गरिनु ।

यसरी उपरोक्त विशेषता बाहेक अन्य पनि औल्याउन सकिने देखिन्छ । यिनै विशेषताका कारणले गर्दा भानु नभएता पनि उनको चहकिलो ज्योतिले

नेपाली साहित्यलाई चम्काइरहेको छ र रहने पनि छ (भानुदर्शन २०३१, तैस्रो अङ्क ४५-५१) ।

३.२.३.३ “वीर चरित्र” लाई नेपाली साहित्यमा हेर्दा

नेपाली आख्यान साहित्यमा “वीर चरित्र” को पृष्ठभूमि र विवेचनाका बारेमा नरहरि आचार्यको लेखमा नेपाली साहित्यमा आख्यान साहित्यको प्रारम्भ अरू विधाको अपेक्षा ज्यादै पछि भयो तर भानुदत्तको “मित्रलाभ” (नेपाली अनुवाद) र शक्तिवल्लभ अर्यालको हास्यकदम्ब (१९४७-१८५५ स. बीचमा रचित) लाई विर्सनु हो भन्ने स्पष्ट हुन्छ । भानुदत्तले मित्रलाभको अनुवाद विष्णु शर्माको संस्कृत “पञ्चतन्त्र” बाट गरेका हुन् । यसमा भानुदत्तका मौलिकताहरू प्रशस्त देखिन्छन् । यसपछि शक्तिवल्लभ अर्याल रचित “हास्यकदम्ब” पनि संस्कृतबाटै अनुवाद गरिएको हो । लगत्तै नेपाली आख्यान साहित्यमा प्रभावशाली ग्रन्थ विक्रम सम्वत् १९४६ मा आएर “वीर सिक्का” देखा पर्छ । नेपाली साहित्यको लागि राणा युग अन्धकार युग जस्तै थियो । यस समयमा सामाजिक विषयवस्तु मात्र होइन नेपाल र नेपालीसँग सम्बन्धित कुनै पनि घटना र स्थानको समेत समावेश गर्न सकिन्छ ।

यस समयमा दुई प्रवृत्ति देखापरेको पाइन्छ -

- (क) संस्कृतबाट प्रत्यक्ष र हिन्दीको माध्यमले अप्रत्यक्ष रूपबाट प्रभावित भएका नैतिक महत्त्वका विषयहरूको उद्घाटन गर्ने प्रवृत्ति यस अन्तर्गत बेताल पच्चिसी, प्रेमसागर, शुक बहत्तरी आदि पर्दछन् ।
- (ख) अरबी, फारसी र उर्दू साहित्यका परम्पराबाट आएका लालाहिरा नरेन्द्र मोहिनी अवोला नारीको कथा, गुलबकावलीको कथा आदि पर्दछन् । यसभन्दा भिन्न केही स्वतन्त्र नयाँ प्रवृत्तिको प्रारम्भ सदाशिव शर्माको “महेन्द्रप्रभाले” गरेको छ । यसलाई विक्रम सम्वत् १९५७ मा सदाशिवकै सम्पादनमा प्रकाशित “उपन्यास तरङ्गिणी” ले गरेको थियो । यसपछिको गिरिश वल्लभको “वीर चरित्र”

विक्रम सम्वत् १९६५ सालमा नै लेखिसकेको थियो र यसको सम्पूर्ण माग विक्रम सम्वत् १९६८ मा निर्मित भयो भन्ने छ ।

प्रस्तुत “वीरचरित्र” विक्रम सम्वत् १९६० मा पशुपति प्रेसबाट प्रकाशित गरेपछि फेरि यसका अरू भागलाई प्रकाशित गर्न नदिनुमा वीरशमशेरका छोरा वैज्ञानिक थिए । यिनैबाट भएको हो भन्ने पाइन्छ । यसमा युद्धका प्रक्रियाहरू तथा सम्पन्न जीवनलाई देखाउने प्रयास गरिएको छ (प्रधान, कृष्णचन्द्र सि.ह, २०२१: ३६) ।

नेपाली भूगोलको प्रवेश र नेपाली पात्रको समायोजन अतिरञ्जित भूगोलसँग सम्बन्धित पात्रहरू गैर नेपाली हुन्थे । सामान्य तिलस्मी शैली वा वीर सिक्काबाट आएको परम्पराबाट प्रभावित शिल्प विधानकै अनुरूप लेखिएको भए पनि “वीर चरित्रको” वास्तविक आधार संस्कृतको विश्वविख्यात ग्रन्थ “पञ्चतन्त्र” थियो । यो ४ भागमा विभाजित छ र यसमा तिलस्मी र अतिरञ्जनाको आधार बनाएर तत्कालीन राणा शासनको ज्वलन्त चित्रण गरिएको छ । आलोच्य उपन्यासका नायक अग्निदत्तलाई लेखकले एक प्रखर राजनीतिज्ञको रूपमा उभ्याएका छन् । अग्निदत्तमा तिलस्मी उपन्यासमा पाइने अलौकिक शक्तिशाली नायकको व्यक्तित्वभन्दा नीति निष्णात एवं राजनीतिक चातुर्यका ज्ञाताको व्यक्तित्व बढी देखिन्छ ।

गिरीश बल्लभ जोशीको आलोच्य उपन्यासमा आफ्नो ज्ञानको विश्वकोष उतार्नुभएको छ । “वीर-चरित्र” मा यस्ता विषय एवं प्रसङ्गको पनि उल्लेख छ । ज्ञानको प्राप्ति तत्कालीन नेपालमा त पूरै जाओस् वर्तमान नेपालमा पनि अनुपलब्ध छन् । उल्लेरी दाना घासका बीच रेल कुदाउनु सडक भरि ग्यास बत्तीको प्रयोग हुनु पानी तान्ने इञ्जिन मात्र नभएर टेलिग्राफ, फोटोग्राफर, डाइनामाइट समेतको प्रयोग गरिनु तथा पिस्तोल कार्तोल र टोलको संचालन हुनुबाट उपन्यासले कस्तो नेपालको कल्पना कुन स्थितिमा गरेको रहेछ भन्न सकिन्छ । कोतवालीको प्रसङ्ग इञ्जिनियरको भनाई त्यस्तै गिरिशवल्लभको प्रसङ्ग आदि “वीर चरित्र” का लेखकले आफ्नो उपन्यास तिलस्मी भन्दा बढी सामाजिक हुन पुगेकाले राणा शासकको वक्र दृष्टि आफूमाथि पनि

पर्ला भन्ने डरले आलोच्य उपन्यासको क्षेत्र काठमाडौं भन्दा बाहिर पश्चिम नेपालका उल्लेरी घासा दाना लिमिठाना आदि ललैचि खोला र कालीगण्डकीको किनारलाई बनाएका छन् । यस उपन्यासमा विहान बेलुका पूजा भएको प्रसङ्ग अनि समयानुसार ग्रह शान्ति र व्रतबन्धको विधान पनि यहाँ प्रयुक्त छ ।

वीर चरित्रका मैया साहेवहरू तत्कालीन राणाका छोरी बूहारीले जस्तो व्यवहारमा देखाइएको छ । यस उपन्यासमा नायक अग्निदत्त मुसिकोटे राजकुमारलाई राज्य व्यवस्था सम्बन्धी अर्ति दिँदै भन्छन् -

“राजा भएर ज्यादा ऐशमा डुब्न हुँदैन, फौज हतियार र अरू लडाईका खजाना बढाउनु पर्छ फौज खूब तालिम गरी दुश्मनको दमन गरी चारैतिर आफ्नो कीर्ति कमाउनु पर्छ । दुष्ट दुनियाहरूलाई पालन गर्नुपर्छ । निर्धा अनाथ र सज्जन दुनियाहरूलाई पालन गर्नुपर्छ । निर्धा अनाथ र सज्जन दुनियाहरूलाई पालन गर्नुपर्छ । इन्साफले पाएको धन मात्र दुनियाबाट राजाले लिनुहुन्छ । अन्याय गरेर दुनियाँबाट जम्मा गरी पेट भर्न हुँदैन । दुनियाँ भनेका राज्यका गहना हुन् । यिनलाई राजी खुशी राखे मात्र आफ्नो शोभा पनि हुन्छ” (सिंह कृष्णचन्द्र, २०२१: १८१) । उपरोक्त भनाइहरूले पूर्ण “वीर चरित्र” नेपाली भाषाको स्थितिमा रहेर पनि राज्य शासनमा प्रचलित शब्दलाई छोडेर सबै ठेट नेपाली र सरल संस्कृत शब्दकै अधिक प्रयोग गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

यसप्रकारले नेपाली उपन्यास साहित्यको प्रारम्भिक स्थितिमा यस्तो उपन्यास लेखिनु ज्यादै नै महत्त्वपूर्ण कार्य हो । प्रारम्भ नै यस प्रकारको विचार प्रधान र सााजिक चित्रणले युक्त उपन्यास लेख्ने गिरीश वल्लभ जोशी नेपाली उपन्यास साहित्यमा सदा सर्वदा विशिष्ट रूपले अमर रहने छन् (भानुदर्शन, २०३१, तेस्रो अङ्क ६८) ।

३.२.३.४ मर्स्याङ्दी

क्षेत्रप्रताप अधिकारीले “मर्स्याङ्दी” नामक कवितामा मर्स्याङ्दीकै सेरोफेरोमा भानुभक्तीय काव्यधारा अखण्डरूपमा बहिरहेको हुँदा नदी भैं नरोकिइकन आफ्ना

वरपरका निर्जिवहरूलाई कुनै धक्का नपुग्ने तरिकाले आफ्नै गतिमा अविरल बहेको वर्णन गर्नुभएको छ । यस्तै हाँसो, आसु र नामीभरिका नासो लिएर गयौं तर कीर्ति हुने व्यक्तिहरू कहिल्यै पनि पुनः फर्किएनन् भनी नदी जस्तै अविरल बग्ने भानुभक्तलाई भनिएको छ । भानुभक्त आफ्नो समय पश्चात् पुन यस धर्तीमा नआएपछि जसरी जलविना बोटबिरुवाको गति नाजुक हुने र हरियाली नहुँदा ओठमा आसु पनि सुक्न वेलौतीका बोट समेत सुके अतः मस्यार्इदी एक क्षणको लागि रोकिदेऊ र टार भरिभरि पोखोइदेउ भनी क्षेत्र प्रताव अधिकारीले नदीलाई द्रष्टा बनी बेदना स्वरूप आफ्ना अनुभूतिर्ला उक्त कविता मार्फत् वर्णाइएको छ (भानुदर्शन २०३१, तेस्रो अङ्क, ६९) ।

३.२.३.५ बद्रीनाथ सुवेदीको जीवनी र कृति

स्व. पं. श्री बद्रीनाथ सुवेदीको संक्षिप्त जीवनी र कृतिहरूका बारेमा कोमलप्रसाद सुवेदीले लेखेका छन् । स्व. पं. बद्रीनाथ सुवेदीको जन्म गण्डकी अञ्चल लमजुङ् खुदी उखुवारी गाउँमा विक्रम सम्वत् १९६३ मार्ग शुक्ल प्रतिपदामा भएको र यिनी यजुर्वेदाध्ययी सुवेदी वंशमा कमला सुवेदीको साहिलो सुपुत्रको रूपमा आमा धर्मादेवीको गर्भबाट जन्मनु भएको हो । पारम्परिक शिक्षा दिक्षा पिताजी कमला पति सुवेदीबाट नै पाउनु भएको हो । यहाँका सात दाजु भाई र सात दिदी बहिनी थिए । धेरै परिवार भए पनि पठन पाठनका क्रममा गुरु दधिरामबाट व्याकरण शिक्षा र विक्रम सम्वत् १९८५ मा बनारसबाट व्याकरणमा सम्पूर्ण मध्यमा गरी गाउँमा शिक्षाको प्रचार गर्ने विचार भयो । सुब्बा नरजङ्गको उत्साहले तत्कालिन सरकारले विक्रम सम्वत् १९८६ मा लमजुङ् खुदीमा भाषा पाठशाला स्थापना गरी पहिलो पण्डितको रूपमा वहाँ नियुक्त हुनु भएता पनि संस्कृत र संस्कृति प्रति अगाध आस्था भएकोले संस्कृत मध्यमासम्मको पठनपाठन गराउनु भएको थियो । लमजुङ्मा शिक्षाको ज्योति बाल्ने वहाँ नै पहिलो व्यक्ति भन्ने उक्ति छ ।

वहाँकै कठिन परिश्रमबाट उक्त भाषा पाठशाला विक्रम सम्वत् २०१९ मा महेन्द्र संस्कृत निम्न माध्यमिक विद्यालयको रूपमा परिणत भयो र वहाँ प्रधानाध्यापकमा नियुक्त हुनु भयो । विक्रम सम्वत् २०२४ मा लमजुङ् डाडामा गएर

पाणिनी संस्कृत प्रधान पाठशाला स्थापना गरी प्रधानाध्यापकको काम गर्दा गर्दै विक्रम सम्वत् २०२८ चैत्र कृष्ण अमावास्यामा देहावसान भयो । शिक्षाको क्षेत्रमा निरन्तर ४० वर्षसम्म सेवा गर्ने सुवेदीज्यूको उत्साह र लगनीशलता ज्यादै प्रशंसनीय छ । वहाँका प्रकाशित र अप्रकाशित गरी आधा दर्जन कृति रहेको र प्रकाशित कृतिमध्ये रुद्राध्याय सारमा वहाँले वैदिक संस्कृतलाई लौकिक संस्कृतमा सरल र सहज रूपमा अनुवाद गर्नुभएको छ । समय र साधनको अभावले वहाँका अन्य कृतिहरू अप्रकाशित नै छन् । तिनीहरू यसप्रकार छन्-

(क) महेन्द्रोदय

(ख) संस्कृत संस्कृति संरक्षण

(ग) आचार निर्देश

(घ) महेन्द्रोदय संस्कृत विद्यालयस्य इतिवृत्तम्

(ङ) लमजुङ प्रदेश परिचय र अन्य फुटकर कविताहरू आदि कृतिहरूले पं. बद्रिनाथ उच्च स्तरमा रहेको पाइन्छ (भानुदर्शन, २०३१: तेस्रो अङ्क, ७२) ।

३.२.३.६ चन्द्रिकाको समय

चन्द्रिकाका चार प्रकाशको प्रकाशन-समय भन्ने शीर्षकमा शिवराज आचार्यले विक्रम सम्वत् २०३१।२।१२।७ को गोर्खापत्रमा प्रकाशित “चन्द्रिकाको जन्म एक प्रत्युत्तर” भन्ने लेखमा विक्रम सम्वत् २०३०।१।२।३।७ मा गोर्खापत्रमा प्रकाशित लेखको विषयमा चर्चा नै नगरिएको चन्द्रिकाको मान्यताका विषयमा नै धेरै कुरा भएको बताएका छन् (भानुदर्शन, २०३१: तेस्रो अङ्क ७३) ।

उक्त लेखमा चन्द्रिकाको प्रकाशन विक्रम सम्वत् १९६९ सालमा भएको छैन भनि प्रमाणित गर्ने अभिभारा यसबारे शङ्का उपशङ्का उठाउने पच्छ्यकै हुनुपर्ने हो अन्यथा प्रमाणित गर्न पनि अकाट्य प्रमाण पेश हुन पर्ने छ भन्ने आशय व्यक्त गरिएको देख्दा चन्द्रिकाको चार प्रकाशन विक्रम सम्वत् १९६९ मा भएको थिएन भन्ने विषयमा प्रमाणित हुन आउँछ । यसप्रकार यसको प्रकाशन विक्रम सम्वत् १९६९ पछि नै भए जस्तो प्रथम र द्वितीयको आवरण पृष्ठमा विक्रम सम्वत् १९६९ सालमा भनी

छापि प्रथम, द्वितीय प्रकाशनको पछाडिपट्टिको आवरण पृष्ठमा उद्दरित गोर्खा भाषा व्याकरणको दोस्रो किताव छापिन लागेको भनी लेखिएको प्रसंगबाट थाहा हुन्छ । प्रथम र द्वितीय प्रकाशका आवरण पृष्ठमा विक्रम सम्वत् १९६९ साल भन्ने छापि तृतीय प्रकाश र चतुर्थ प्रकाशकका आवरण पृष्ठमा प्रकाशन समय नपाउनु प्रकाशन समय विक्रम सम्वत् १९६९ भन्ने उल्लेख गरी प्रकाशित चन्द्रोदयको भूमिकामा आफ्ना नामको व्याकरणको उल्लेख हुने खण्ड पार्नु आफ्ना सेवक सोमनाथ सिग्देलका लेखनबाट श्रीमान्यतर गुरुराज पण्डित ज्यूबाट सर्वप्रथम ठूलो विचार पूर्ण चन्द्रिका व्याकरण बनाई ६९ सालमा प्रकाश गरिबक्सियो (भानुदर्शन २०३१, तेस्रो अङ्क ७५) ।

१९६९ सम्वत्को समय परेको संगीत चन्द्रोदयको पुस्तक उक्त राष्ट्रिय पुस्तकालयमै भेट्टाएर हेर्दा त्यो पुस्तकको आकार प्रकार छपाइ, अक्षर र कागत समेत सबै चन्द्रिकाको पुस्तकहरूसित मिल्दा जुल्दा भएकाले र अन्य व्यापारी मुद्रणालयले छापेको भए त्यसमा मुद्रणालयको नाम हुनु स्वभाविक हुने र त्यसमा मुद्रणालयको नाम नछापिएकाले पनि चन्द्रिका छान्ने मुद्रणालयले नै त्यो पुस्तक छापे जस्तो देखिन्छ । यसपछिका लेखकहरूले पनि चन्द्रिका सम्वत् १९६९ सालमा नै प्रकाशित भएको हो भन्ने धारणाहरू पाठकमा चन्द्रिकाका प्रकाशकलाई केही सफलता भने मिले जस्तो छ भन्ने कुरा श्रीरामराज पन्थले चन्द्रिकाका प्रकाशनका सम्बन्धमा भाषा विज्ञानको इतिहासमा भेटिएका प्रसंगबाट थाहा हुन्छ । अन्य प्रमाणहरूको आधारमा र शिवराज आचार्यकै लेखमा उल्लेख भए अनुसार समेत विक्रम सम्वत् १९७२ साल सम्म चन्द्रिका अवश्य नै प्रकाशित भइसकेको देखिन्छ (गोर्खापत्र २०३१।२।१२७, पृ. ६) ।

चन्द्रिकाका तेस्रो र चौथो प्रकाशका पुस्तकहरूमा प्रकाशनसम्म नदिएकाले नै “राजगुरु हेराजको चन्द्रिका प्रथम र द्वितीय प्रकाशमा प्रकाशन विक्रम सम्वत् १९६९ दिइएको छ” (गोर्खापत्र २०३१।१।२१।७) भन्ने श्री नयराज पन्थ जस्ता विवेचक र सावधान लेखकलाई पनि चन्द्रिकाको प्रकाशन समयले अल्मल्याई दिएको छ । त्यसैले गोर्खापत्रका भनाइ अनुसार विष्णुहरिले चन्द्रिका भूइमा फ्याकिदिएका थिए भन्ने देखिन्छ । विष्णुहरिको मृत्यु विक्रम सम्वत् १९७१ माघमा भएकोले विक्रम सम्वत् १९७१

माघभन्दा पहिले चन्द्रिकाको प्रकाशन भइसकेका देखिन्छ (गोर्खापत्र २०३१।१।२१।७) । वस्तुस्थिति जे भए पनि पं. विष्णुहरि रिमालले चन्द्रिकाका मुद्रित एवं प्रकाशित तिनै पुस्तक (चारै प्रकाश) प्रकाशित भइसकेको थियो भन्ने अड्कल काट्नु पनि सजिलो देखिन्छ । चन्द्रिका चार प्रकाशको प्रकाशन कैलेसम्म भैसक्यायथ्यो भन्ने कुरा अबै स्पष्ट र विश्वसनीय पर्ने साधन कसैसित भए तिनको उपयोग गरेर यस विषयमा अबै स्पष्टता ल्याइदिए नेपाली भाषा व्याकरण विचारकहरूको कौतूहल शान्त हुनुका साथै चन्द्रिकाको लेखन प्रकाशन आदिका मूलमा रहेको सत्यनिष्ठा विधा प्रियता आदि मात्रको विवेक गर्न पनि पाठकहरूलाइ सजिलो पर्दो हो भन्ने प्रसंगमा चन्द्रिकाको चार प्रकारको प्रकाशनका बारेमा स्पष्ट छ (भानुदर्शन, २०३१, तेस्रा भङ्गा, ७६-७९) ।

३.२.४ भानुदर्शन चतुर्थ अङ्क (चतुर्थ अङ्क)

भानुदर्शनको चौथो अङ्क १६२ औं भानुजयन्तीको अवसरमा प्रकाशन गरिएको हो । यसमा भानु सेवा समितिका पदाधिकारी मध्ये सम्पादकका रूपमा शिवराज आचार्य, नरहरि आचार्य र ब्रतराज आचार्य रहनुभएको छ र विशिष्ट सहयोगीका बारेमा भोजराज वाग्ले, श्रीभक्त आचार्य, तेजप्रकाश पण्डित, हरिभक्त ढकाल, हरिभक्त पौडेल रहेका छन् । यसको प्रकाशनका रूपमा प्रा. सोमनाथ शर्मा पौड्याल रहेका छन् । प्रस्तुत अङ्कमा प्रथम सम्पादकको भनाइका साथ पहिलो लेखमा भानुभक्तकृत भाषा रामायणको सम्भावित शुद्ध पाठ शीर्षकमा शिवराज आचार्यले किस्किन्धाकाण्डका बारेमा भएका त्रुटित शब्दको शुद्धीकरण गरेका छन् (भानुदर्शन २०३२, चतुर्थ अङ्क, १-३२) ।

३.२.४.१ भानुभक्त : प्रकृतिचित्रण

भानुदर्शनको चतुर्थ अङ्कमध्ये द्वितीय लेख भानुभक्तः प्रकृति चित्रण भन्ने लेखमा जयराज आचार्यले भानुभक्तले प्राकृतिक दृश्य, क्रियाप्रक्रिया आदि देखेर मानवको हृदयमा उठेका संवेगहरूबाट साहित्यको जन्म भएको हो, भन्ने मनोवैज्ञानिक समालोचनाको सिद्धान्त देखि सुरु भएर सूर्य, चन्द्र, तारा, मेघ, इन्द्रेणी आदि देख्दा मानवमन आश्चर्य चकित भयो र मनको उद्देगलाई व्याख्याउने प्रयास हुँदै

आएको साहित्यको जन्म भएको र “तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत, पश्येम शरदः शतम् “यस्तो वैदिक साहित्यले पनि मनोहर पारेको बताएका छन् ।

“प्रकृति चित्रणलाई साहित्यको अभिन्न अङ्ग मानिएको छ (साहित्यदर्पण) भनी साहित्यदर्पणकारले महाकाव्यको लक्षणमा भनेको “सन्ध्यासूर्येन्दुरजनी प्रदोषध्वान्तवासराः

प्रातर्मध्यान्हमृगया शैलर्तुवनसागराः ॥” अनुसार यी कुरा पाइएनन् भने महाकाव्य अपुरो वा अङ्गहीन हुने र त्यस्तालाई दोषयुक्त मानिने हुनाले साहित्यलोचनको सैद्धान्तिक तथा व्यवहारिक क्षेत्रमा प्रकृति-चित्रणको महत्त्वलाई अनिवार्यता प्रदान गरिएको छ । तर भानुभक्तको रामायण नेपाली भाषा र साहित्यलाई ठोस दिशा प्रदान गर्ने आदि ग्रन्थ भएकोले तथा अन्य भाषा एवं साहित्यका आदिग्रन्थहरूले जस्तै यसले पनि आफ्नो मुख्य वर्ण्य विषयमा वीर पुरुषको चरित्रलाई नै समातेर अरू विषयहरूलाई गौण रूपमा लएको छ । भानुभक्तको रामायणमा जे जति प्रकृति चित्रण पाइन्छ त्यो बेजोड छ । उन जब प्रकृति चित्रणको अत्यन्ध आवश्यकता भएका स्थानमा प्रकृति चित्रण गर्न थाल्छन् । एकै श्लोकले वा दुई श्लोकले हामीलाई वर्णित स्थलको अधिलिखित पुर्याइदिन्छन् । उनको रामायणमा कथाको प्रवाहलाई नै प्रधानता दिइएकाले अध्यात्म रामायणमा भएको थोर बहुत प्रकृतिवर्णनलाई पनि भानुभक्तले छाटिदिएका छन् । कथामा आउने विभिन्न घटनाहरूको स्थल वा पृष्ठभूमिको चित्र अत्यावश्यक भएकाले छोटो परिचय दिने उनको शैली छ । वस्तुतः भानुभक्तले त्यसो गर्नुको मुख्यकारण पाठकको हृदयमा बहेको कथाप्रवाह एकछिन मात्र पनि रोकियो भने कथाको रस विस्मृत हुन सक्छ भनेर नै हो ।

यति दिन पछि मैले आज वालाजि देख्याँ
पृथिवितल भरीमा स्वर्ग हो जानि लेख्या
वरिपरि लहरामा भूलि वग्न्या चरा छन्

मधुर वचन मीठो मनलिँदा क्या सुरा छन् (भानुदर्शनः २०३२, तेस्रो अङ्क, ३९)

महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको शब्दमा भनौं भने उनको बालाज्यूमा चातुरीको नर्तन छैन - खाली हृदयको भुम्भुलावट - सानो शीतल स्वर्ग देखे, हावामा अमृत थियो, लहरा र फूल परी भैं नाच्थे । छहरा मोहनी बोल्थे । जति देखे उति लेखे । स्वानुभवको आनन्द स्वतः उद्गारित हुन्छ । उनी आधुनिक कवि भैं कवि हुन बालाज्यू गएका थिएनन् तर नउलाई छोएको थियो । ठीक हो, भानुभक्तको स्वभाविक प्रकृति चित्रणले हाम्रो हृदय घुम्छ । बालाज्यूकै शीर्षकमा पचासौं श्लोक लेखेर पनि असफल हुन्छौं । यही नै भानुभक्तको वैशिष्ट्य हो । उनको स्वभाविकता र सफलता नै महत्ता हो ।

यस्तै गरी उनको प्राकृतिक सौन्दर्य चित्रणमा भानुभक्तले त्यसरी सफलता पाउनुको मुख्य कारण के छ भने उनी वर्डसवर्थकीट्स वा रोली भैं वा देवकोटा भैं प्राकृतिक सुन्दरताको वर्णनमा बौद्धिकताको प्रयोग गर्दै नन र त्यो सुन्दरताको दर्शनले हृदयभिन्न उठ्ने गम्भीर एवं सूक्ष्म भावनाहरूको विश्लेषण गर्न भन्दा दृश्यमान वस्तुहरूको वास्तव्य रूप जे जस्तो हुन्छ त्यसैलाई अति स्वभाविक र यथार्थ रूपमा वर्णन गरिदिन्छन् । यस्तै अनेकौं उदाहरण किस्किन्धाकाण्ड सम्बन्धी वर्णित विषयमा रहेर जड प्रकृतिको चित्रण जस्तै चेतन (मानव) प्रकृतिको परिस्थित्यनुकूल चित्रणमा पनि भानुभक्तको उस्तै क्षमता रहेको बताएको छ (भानुदर्शन २०३२, चतुर्थ अङ्क ४:२) ।

३.२.४.२ लेखनाथीय काव्यमा तरुण तपसीको स्थान

लेखनाथीय काव्य साधनाको क्रममा “तरुणतपसी” को स्थानका बारेमा नरहरि आचार्यले काव्यको श्रेष्ठताको मापदण्डलाई लिएर पूर्वीय एवं पाश्चात्य आचार्यहरूमा विभिन्न मत देखा परेको छ । यस शताब्दीका प्रसिद्ध पाश्चात्य कवि एवं समालोचक टी एस इलियड साहित्यलाई बौद्धिक क्रियाको रूपमा लिनुहुन्छ भने अर्का ख्यातनामा पाश्चात्य दार्शनिक एवं विद्वान् अरस्तु श्रेष्ठकाव्यको निमित्त “महान् विषयको आवश्यकता” दर्शाउनुहुन्छ । पूर्वीय आचार्यहरूमा पनि काव्य श्रेष्ठताको निमित्त विभिन्न मत-मतान्तरहरू देखा पर्दछन् ।

विक्रम सम्वत् १९६२ देखि १९७३ सम्मलाई लेखनाथीय काव्य साधनाको प्रथम प्रहर मान्न सकिन्छ । उपर्युक्त समयको अन्तरमा लेखनाथबाट प्रशस्त फुटकर कविताको रचना भइसकेको हुन्छ तर यस समयका लेखनाथमा प्रायः माध्यमिक कालकै प्रवृत्तिहरूले प्रभाव पारेको देखिन्छ । यस अवधिको लेखनाथीय प्रयोग केही नयाँ देखिए तापनि प्रवृत्तिगत दृष्टिबाट उनी नवीन हुन सकेका छैनन् । पछि खारिँदै जाँदा युगबोध र युगवेदनालाई समेटेर आउने लेखनाथीय कवि व्यक्तित्व विक्रम सम्वत् १९७३ साल पछि भन सशक्त रूपमा प्रकाशित हुन्छ । यही समयदेखि नेपाली कविता साहित्यमा आधुनिक युगको प्रवेश हुन्छ । लेखनाथीय कविता शैलीको अनुगमन गर्दै उदाएका पं. धरनीधर देवकोटा र सम यसै युगका उपज हुन् । यस युगको प्राथमिक अवस्था आधुनिक लेखनाथीय युगक वर्ण चरण मान्न सकिन्छ । जुन समयमा बुद्धि विनोद (१९७३), सत्यकलि सम्वाद (१९७६), ऋतुविचार आदिको रचना हुन्छ । त्यस समय सम्ममा लेखनाथीय जीवनका सहज अनुभूतिहरूलाई सपलताका साथ मूर्तरूप दिइरहेका हुन्छन् । विचार र युगसन्धिको भूमरोबाट उनी प्रायः हटिसकेका हुन्छन् (भानुदर्शन २०३२, चौथो अङ्क ४१) ।

आधुनिक लेखनाथीय युगको दोस्रो चरणको रूपमा उनको लक्ष्य काव्य काललाई लिइन्छ । यो काल उनको स्वर्णकाल वा केन्द्र विन्दुका रूपमा लिन सकिन्छ । यस समयमा उनले भाषा शैली शिल्पको पूर्णतालाई भेटिसकेका हुन्छन् । उपयुक्त भावना र विचारद्वारा प्रेरित एवं शिल्प र कलाद्वारा सुसज्जित यस समयको एक मात्र लेखनाथीय काव्य साधनाको महत्त्वपूर्ण उपलब्धि “तरुणतपसी” मा लेखनाथमा चिन्तनको तीव्रता पाइन्छ । प्रकृतिलाई आलम्बन गरेर जटिल दार्शनिक पक्षको सरल र सरस रूपमा उद्घाटन गर्न सक्नु लेखनाथको विशेषता हो । मानव जीवनमा आइपर्ने उत्थान र पतनका स्थितिहरू तथा अग्रगामिता एवं प्रतिगामिताको अवस्थालाई एकसाथ चित्रण गर्दै भन्दछन् -

कहाँ त्यो चङ्गाको ललित गति शोभा गगनको
 कहाँ त्यस्तो चाँडो विकट दुखवस्था पतनको
 विधाताले भानू क्षणिकतम उत्थान पतन

क्रियाको भल्कायो भलक करुण साभ मकन (तरुणतपसी, २०-३३)

मानव सभ्यताको दुःख लाग्दो हास प्रतिवेदना पूर्ण व्यङ्ग्य गर्दै जब कवि शिकारीको भ्रम्टामा परेको चरालाई पाठक समक्ष प्रस्तुत गर्छन् । त्यस समय जस्तो सुकै कठोर पाठकको हृदय पनि व्यथित हुन्छ ।

आजका मानवले आफ्नो सभ्यताको इतिहासलाई एवं मानवतालाई विर्सिरहेको छ भन्ने तथ्य कवि महसूस गर्छन् । विश्वयुद्धका मानव विनासकारी दुर्घटनाबाट व्यथित लेखनाथको हृदयमा मानव स्वार्थका लागि मात्र अर्काको हत्या गरिरहेको परिस्थिति देखा पर्दछ र त्यसै समयमा कविको वेदनालाई यसरी पोखेका छन् -

न सक्छौ यो आसु टपटप टिपी चप्प पिउन
न सक्छौ मासुले दिनभर अघायेर जिउन
न सक्छौ यो भुत्ला लिइकन कुनै वस्त्र सिउन
चुड्यौ व्यर्थै मेरो अनुज तिमिले जीवन किन ?

यसरी आफ्ना अनुभूतिहरूलाई सहज सरल भावना र सुन्दर परिमार्जित शब्दशिल्पको माध्यमले तरुण तपसीमा व्यक्त गर्छन् । वास्तवमा लेखनाथको तरुण तपसी सत्तरी वर्षको लामो तपस्या र काव्य साधनामा संलग्नता तपसी लेखनाथको आत्म कथा हो । भावमूलक सौन्दर्यका दृष्टिले “ऋतुविचार” र प्रौढ सौन्दर्यका दृष्टिले गंगा गौरीलाई श्रेष्ठ काव्य” मान्न खोजे पनि काव्य साधनको केन्द्रबिन्दुको रूपमा तरुण तपसीलाई मानिएको हो । “तरुण तपसी” को तरुण कवि पाठकको रूपमा देखा पर्दछन् भने वृत्त तपसी स्वयम् लेखनाथ हुन् (आचार्य जयराज, २०३२) ।

यिनै विशिष्ट गुणहरूको संयोजनले गर्दा “तरुण-तपसी” लेखनाथीय काव्य साधनाको एक मात्र केन्द्रबिन्दुको रूपमा देखा पर्छ (भानुदर्शन २०३२, चतुर्थ अङ्क ५७) ।

३.२.४.३ बालकविताहरू

बालकविताहरू नामक शीर्षकमा जयराज आचार्यले भानुप्रतिका साहित्यिक बालमनोहरलाई भानुभक्तकै जन्म स्थल चुँदी रम्घा डाडामा कविकै नाममा स्थापित भानु निम्न माध्यमिक विद्यालयमा त्यसै परिसरबाट आउने बाल-बालिकाहरूले स्कूल आउँदा हातमा फूल ल्याएर भानुको मूर्तिमा चढाइ पढ्न थाल्ने प्रसङ्ग र प्रत्यक्ष दर्शीहरू जस्त गरी कविता रचेर सुनाउँदा भानुकै जन्मस्थल वरिपरिका बालबालिकाहरूलाई आदर्श जीवन र विद्या साधनको महत्त्व बुझाउन कति गाह्रो हुँदैन भन्नुहुन्छ । किनभने त्यस विद्यालयको प्रत्येक भूयालबाट शान्त सुन्दर र गम्भीर भावपूर्ण मुद्रामा पलेटी कसेर रामायण लेख्न बसेको आदिकविको प्रतिमा नै आदर्श जीवन र विद्यासाधनाको सफल एवं ज्वलन्त उदाहरण भएर देखिन्छ ।

भनिन्छ - “कविहरू बालक जस्ता हुन्छन् ।” त्यसैले भानु निम्न माध्यमिक विद्यालयमा पढ्ने ती शिशुहरूको बाल्यप्रतिभा र सहज कवित्व सरल रूपमा व्यक्त भएको रमाइलो मनोहर देखिएको प्रसङ्ग र आदि कविकै जन्म जयन्तीको अवसरमा मुद्रित गर्ने भावुक साहस पाइन्छ (भानुदर्शन, २०३२, चतुर्थअङ्क, ५९) ।

३.२.४.३.१ कविताहरूमा प्रथम “विद्या हाम्रो अमूल्य धन हो”

बालकविताहरूमध्ये २०३२ मा चुँदीमा भानु स्मृति कार्यक्रम हुँदा कार्यक्रम हुँदा वर्ष १३ वर्षकी, कक्षा ६ मा पढ्ने बसुन्धरा न्यौपानेद्वारा वाचन गरिएको प्रथम कविता यसप्रकार छ -

अघि भानुभक्त पनि हामी जस्तै थिए
पछि उनले रामायण लेखी ठूला कवि भए
हामी पनि पढ्यौं भने कवि हुन सक्छौं
कवि भए पछि हामी नाम राख्न सक्छौं ।
पढौं पढौं हे भाइ बैनी विद्या हाम्रो अमूल्य धन हो
गुन्जा खोपी खेलेर त कवि बुभुदैन

गुन्जा खोपी सधैं खेल्दा पढ्न सकिँदैन
भानुभक्त गुज्जा खोपी कैल्ये खेल्दैनथे
त्यसकारण उनी पछि कवि भइदिए
पढौ पढा हे भाइ बैनी विधा हाम्रो अमूल्य धन हो ।

३.२.४.३.२ कविताहरूमा दोस्रो “भानुभक्तले के गरे ?”

बालकविताहरूमध्ये उक्त कार्यक्रममा द्वितीय भएको कक्ष ३ मा पढ्ने वर्ष २२
की पम्फा कुमारी खतिवडाद्वारा वाचन गरिएको कविता यसप्रकार छ -

रामायण संस्कृतमा वाल्मीकिले लेखे
संस्कृत न बुझेर नेपालीमा भानुभक्तले लेखे
भानुभक्तले लेखेपछि हामी सबैले बुजेम
पढे हुँद हामी पनि तेसै गर्न सक्छन् ।

यसरी भानु सेवा समितिद्वारा बेलाबेलामा बालबालिकाहरूका कविता
भानुदर्शन स्मारिका छपाएर बालबालिकाको उत्साहलाई प्रोत्साहन गरेको पाइन्छ (
भानुदर्शन २०३२, चतुर्थ अङ्क, ६२-६३) ।

३.२.५ भानुदर्शन पाँचौ अङ्क

पाँचौं अङ्क अन्तर्गत भानुसेवा समितिद्वारा १६३ औं भानु जयन्तीका उपलक्ष्यमा
भानुदर्शन प्रकाशित भएको छ । यसका सम्पादकका रूपमा शिवराज आचार्य, नरहरि
आचार्य र व्रतराज आचार्य रहेका छन् । यस्तै सम्पादन सहयोगीमा रवीन्द्र
खनाल, श्रीभक्त आचार्य, हरिकृष्ण पौडेल, राजेन्द्रदेव आचार्य छन् र प्रकाशकमा
प्रा. सोमनाथ पौडेल छन् । यसको प्रकाशक २०३३ माघमा भएको हो । यसका
उपलब्धीलाई
मध्यनजर राख्दै शुभकामना दिइएको छ जसमध्ये-

- । श्री ५ महाराजाधिराजको उपर्युक्त सन्देशका साथ राजदरबारबाट प्राप्त शुभकामना ।
- । वयोवृद्धि कवि श्री धरणीधर कोइरालाले दिनुभएको शुभकामना
- । राष्ट्रिय पञ्चायतका मानवीय अध्यक्ष रामहरि शर्माको शुभकामना
- । मानवीय अर्थमन्त्री डा. भेषबहादुर थापाको शुभकामना
- । राष्ट्रिय पञ्चायतका माननीय उपाध्यक्ष लोकेन्द्रबहादुर चन्द्रको शुभकामना
- । नेपाल लोकसेवा आयोगका अध्यक्ष प्रा. यदुनाथ खनालबाट प्राप्त शुभकामना
- । राष्ट्रिय पञ्चायतका भूतपूर्व अध्यक्ष राजेश्वर देवकोटाले दिनु भएको शुभकामना रहेका छन् ।

३.२.५.१ स्वप्न-संसारको काव्यको चोइटा

भानु दर्शनमा प्रथम लेखका रूपमा “स्वप्न-संसारको काव्यको चोइटा” नामक विषयमा भरतराज पन्तले स्रग्विणी छन्दमा (SIS SIS SIS SIS) लेखेका छन् । स्वप्न संसारमा आफूले देखेका भोगेको अनुभवलाई चन्द्रमालाई अलिङ्गन गर्न पुगेका कवि बिम्ब टाढा भएको देखेको कवि सम्भ्रनामा भस्किएको प्रसंगलाई सुरुमा उठाउँदै चाँदनी रातमा शारदा आउँदा पातमा शीत भैं काव्य भल्काउँदा आकाशमा कल्पनाका तारा, जून्करी, चन्द्रमा नाच्छन् भनिएको छ । कविले काव्यकै धूनमा स्वप्न देख्ने र त्यही स्वप्न देख्न रवि नसक्ने आकाश उघ्राउँदो समयमा सम्भ्रनाको छवि काव्यको यज्ञमा हवि गरे जस्तै देखिन्छ । विभिन्न उपनामलाई उदाहरण दिँदै धनी गरिब, सुख, दुःख दृष्टि, अदृष्टि उकालो, ओरालो, माधुर्य, तीक्ष्णता वीर, निर्दा, विर्सना, सम्भ्रना, दिशा, विदशालाई, पहाड टाकुरालाई आधारित बनाएर स्वप्नको संसारलाई कल्पनाको डुबुल्किमा घरको मारेको प्रसंगलाई स्वर्ण सरी भल्किएको प्रसंगलाई व्याख्या गरिएको छ । यो जीवनको प्रत्येक समयसँग सुख, दुःखलाई स्वप्नसरी उदाहरणीय रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ (भानुदर्शन २०३३, पाँचौ अङ्क ११-१५) ।

३.२.५.२ भानु अमर भएछन्

कृष्णप्रसाद भट्टराईले भानु अमर भएछन् भन्ने विषयमा लेखेका छन् । मानिसले आफ्ना विरहको भूललाई संगाली मर्ने कर्मलाई रहरमा परिणत गर्दै, धर्तीमा सुख र दुःखका नौलाख फूल फूलाउँदै हृदयका पर्दा खुलदा सृष्टिका तल खुल्ने प्रसङ्गबाट सुरु गरी बारबार छटपटी गरी स्रष्टा आफै जन्मिएको र त्यसैलाई सम्झँदा आफ्नो दिलमा भानुको पूर्ण छायाँ खोजौँ जस्तो लागेको अनुभवबाट कविता सुरु भएको छ ।

कविताका हरफमा भानु अमर वनी तारा जस्तै अचल रहने बाटो रोजथेको भनी कसैको भनाई प्रति उद्धृत गरेको छ भने कसैले भानु हाम्रै घर वनमा कवि वनि डुलिरहेको प्रसङ्गलाई लिइएको छ । भनु आफ्नो शरीर नरहे पनि उनको सत्यता सिर्जना, सम्भना अमर रहेको छ । गोठालो वन-वन घुमी गीत गाएको सुन्दा आत्माले अमर पदवी पाएको मनन गरिएको प्रसङ्ग त्यस्तै घरघरमा रामायणको आवाजले भानुकै आत्माको व्याख्या गरिरहेको र मर्नुमा सत्यता भएको शून्यतामा पूर्णता खोजेको र यस्ता व्यक्तिको उदाहरणले आफू पनि अमर छु भनी गौरवगको गान गाउन प्रेरणा दिइएको कविताबाट प्रस्फुट भएको छ । यो कविता १६३ औं भानु जयन्तीको उपलक्ष्यमा भानु-जन्मस्थल चुँदी रम्घामा भानु सेवा समितिद्वारा आयोजित बृहत् साहित्य समालोचनामा प्रथम स्थान प्राप्त गरेको थियो (भानुदर्शन, २०३३, चतुर्थ अङ्क, १७) ।

३.२.५.३ भानुभक्तमा नेपाली साहित्य

“भानुभक्तमा आएपछि नेपाली साहित्यले कोल्टो फेछ्छ” भन्ने विषयमा भोजराज वाग्लेले लेखेका छन् । पृथ्वीनारायण शाहको वीर गाथालाई “कवित्त” छन्दमा माला गुथने कवि सुवानन्द दासबाट सुरु भएको नेपाली कवितालाई शक्तिवल्लभ र गुमानीले रेखामात्र दिए । यदुनाथ पोखेलले त्यसलाई विस्तृत रूपमा प्रतिपादन गरे । इन्दिरस र वसन्तले सुरु गरेको भक्ति (कृष्णभक्ति) परम्परा जनमानसमा पुग्न सकेको थिएन ।

भानुभक्त भन्दा केही वर्षले मात्र दाजु बनेका रघुनाथको रामभक्तिले महान् रूपमा प्रस्तुत गरेको तथ्यलाई उल्लेख गरेको पाइन्छ ।

सुवानन्द, शक्तिवल्लभ, उदयानन्द, इन्दिरस, वसन्त आदि कविहरूको साहित्यिक मूल्यलाई उनीहरूको भाषागत अपूर्णताले ठक्कर दिन्छ र पढ्दा पढ्दै हाम्रा दाँतभरि दर्शन ढुङ्गा भरिन आइपुग्दछ । उनीहरूको साहित्यिक कृतिमा रहनुपर्ने जो कलात्मकता हो त्यो पर-पर भाग्छ र यति टाढा पुग्छ कि जो एकै चोटी भानुभक्तमा आइपुग्छ । यसरी उनीहरूको कृतिमा कलात्मकताले कोल्टो फेरे पछि हामी भानुभक्तमा न आई सुखै पाउँदैन । जस्तै: “गयो खान्या बेला मकन त मिल्यो राज्य वनको” (रामायण) यसरी गरेको प्रस्तुतिमा रामकी आमालाई मात्र नभएर प्रत्येक आमाहरूलाई छुन्छ र उनीहरू विह्वल हुन्छन् । त्यसैबला हामी प्रस्तुत गर्छौं की ? “गयो खान्दा बेला” मा पुगेपछि भानुभक्तको कलापक्ष चरम अवस्थामा पुग्छ । यस दृष्टिबाट पनि भानुभक्तमा आएपछि नेपाली साहित्यले अर्को कोल्टो फेर्छ भन्ने अवगत हुन्छ (भानुदर्शन २०३३, चतुर्थ अङ्क, १९) ।

केही हदमा यदुनाथले नेपाली जनमानसलाई आफूतिर वीररसद्वारा आकर्षित गराएको पाइन्छ । वीररसमा कविता लेखेर अंग्रेजसँगको युद्धको बेला नेपालीको जन मानसलाई सम्पूर्ण रूपमा आफूतिर खिचेका छन् भने युद्ध पछि भानुभक्तले अंग्रेजसँगका युद्धमा पराजित भएर लस्ताएका लामो समयसम्मको युद्धको थकाइले पराजय र हतोत्साहित भएका नेपालीको मानस पटललाई रामचन्द्रको चरित्र गाथा गाएर आफूपट्टि आकर्षित गराएर रामायण गाउन लगाए । इन्दिरस र वसन्त शर्मा जस्ता एक दुइ जनालाई छोड्ने हो भने नेपाली साहित्यको सुखवात देखि भानुभक्तसम्म वीर गाथा गाउने कविहरूको नै अधिक स्वभाव सामान्य जनमानसमा परेको थियो र नेपाली जातिको स्वभाव अनुसार नै नेपाली कविताको सुरुआत पनि वीर सिक्का कविताबाट नै भयो तर यो परम्परा भानुभक्तमा गएपछि पूर्णतः बदलिन पुग्छ । भानुभक्तले मुख्यरूपमा भक्तिरसमा कविता लेखेर सोही अनुरूप अगाडि बढे । विभिन्न रसले पूर्ण भएको छ र पनि रामायण विशेष रूपमा करुण रस प्रधान काव्य हो । यसको प्रभाव हामीलाई भक्तिमार्गमा प्रवृत्त गराउन सधैं सफल रहेको छ । यसरी

भानुभक्तद्वारा नेपाली साहित्यमा विशालकाय ग्रन्थको अमूल्य प्रदानले पनि नयाँ परिवर्तन ल्याएको छ र रामायणले आफ्नो वेश भूषा - हावा, पानी र माटो अनुसार स्वकीयपन प्रदान गरेकाले भानुभक्तीय रामायण विशिष्ट उपलब्धी हुन गएको हो ।

वधु शिक्षा भक्तमाला र प्रश्नोत्तरीले साहित्यिक रूप प्रदान गर्न नसके पनि दार्शनिक र व्यवहारिक प्रभाव पारेको पाइन्छ । यिनले वधुशिक्षामा जुन उपदेश दिएका छन् त्यो ऋषि महर्षिको जस्तो नभई आधुनिक गुरुहरूको जस्तो मानिन्छ । यसको प्रभाव पहाडी मुलुकमा अबै कयामै छ । यसैको फलस्वरूप भानुभक्त अमर हुँदै गएका छन् । कला, भाव र व्यवहारिक दृष्टिले भानुभक्त आफ्ना समकालीन कविहरूभन्दा अगि उठ्न सके । उनीलाई अमरता प्रदान गरियो र हाम्रा आदिकवि बने । अरूले पहिल्याउन नसकेको भाषा भाव कलात्मकता आदि कुरालाई उदले टिप्न सके र नेपाली साहित्यलाई एउटा नयाँ संसार दिन सके । नेपाली साहित्यले भानुमा आएर प्रकाश पायो । त्यसै कारणले नेपाली साहित्यले अर्को कोल्टो फेरेर अगाडि बढ्न सक्यो (भादुदर्शन, २०३३, चतुर्थ अङ्क २०-२३) ।

३.२.५.४ भानु स्मृति

भानु स्मृतिका बारेमा तीर्थराज आचार्यले भ्याउरे लयमा आफूमा लागेको भानुप्रतिको आदर्श स्वरूपलाई प्रस्तुत गरेका छन् । सम्बोधन गर्दै हे भानु ! तिमि नेपाल आत्मा स्वरूप धर्म र कर्म भक्तिका ज्ञानका गुरु हो । भगवान्का गुणगान गाउन संस्कृत भाषामा अति कठिन थियो त्यसलाई सरलीकरण गरिदिनु सानो प्रयास थिएन । ज्ञानको भण्डार लालित्यमय गम्भीर आशय र सरल भावमा भक्ति ज्ञान र वैराग्य रस भावमा बगेका विघ्न दुःख सहेर तपस्यामा ग्रन्थ निर्माण भएको छ । रम्घाका ढुङ्गा र माटाका कल्पनामा घडी र पलामा शक्ति बगाई मुद्दा मामला बेहोरेर खेतीपाती समाली एकाग्र भएर त्यति ठूलो शास्त्रको तत्त्व कसरी निस्केको होला मानव बन्ने आदर्श गुण पर्वाह नगरीकन विश्वमा पुर्यायौं । दुःखमा नआत्तिएर सुखमा

नमात्तिर आफ्नो कवित्व मधुर रसलाई सर्सरी राष्ट्रको नेपाली भाषालाई अमर बनाई बगाएको प्रसङ्गलाई प्रष्ट्याइएको छ (भानुदर्शन, २०३३, चतुर्थअङ्क २४-२५) ।

३.२.५.५ भानु पुस्तकालय

“भानु पुस्तकालय: संक्षिप्त परिचय” भन्ने शीर्षकमा ब्रतराज आचार्यले लेखेका छन् । २००८ सालमा स्थापना भएको भानु-पुस्तकालय एक हजार भन्दा बढी पुस्तकहरू पत्र-पत्रिका रहेको तनहुँ चुँदी रम्घामा र ग्रामीण जनताहरूमा शिक्षाको प्रचार गर्न र महत्त्वपूर्ण प्राचीन ग्रन्थहरूको संरक्षण गर्न यसको स्थापना भएको थियो भने स्थापना कालमा टीकाराम पौडेल, रामचन्द्र पण्डितहरूले निम्न उद्देश्यका साथ प्रारम्भ गरेका हुन् -

- (क) भानुपुस्तकालय अन्तर्गत वाचनालय शिक्षणालय खोली पुस्तक र पत्र पत्रिकाबाट हुने साधारण ज्ञानबाट वञ्चित भएका ग्रामीण जनतालाई पुस्तक पत्रपत्रिकाको अवलोकन गराई योग्यता प्रदान गराउने ।
- (ख) अध्ययनशील अकिञ्चन छात्रहरूलाई पुस्तकको सहायता दिने ।
- (ग) अरू गाउँमा समेत पुस्तकहरूको आदान प्रदान गरी सहायता गर्ने ।
- (घ) आदिकवि भानुभक्त आचार्यको एक पुष्य प्रतिभाको स्थापना गर्ने ।
- (ङ) विभिन्न भाषाका पुस्तक र पत्र-पत्रिकाहरू तथा हस्तलिखित दुष्प्रायष्य ग्रन्थहरूको सङ्कलन गर्ने ।

यिनै उद्देश्यहरूका साथ भानुसेवा समिति अगाडि बढेको र दोस्रो अङ्क प्रकाशनमा ल्याएको थियो । प्रारम्भमा पुस्तकलाई व्यवस्थापन लगायत विषयमा समस्या हुन सक्ने देखि एक व्यक्तिका घरमा २००८ संवत्को आषाढ २२ गते भानु जयन्तीकै अवसर पारी यसको शुभारम्भ गरिएको थियो । यस पुस्तकालयले २०१५ सम्बत्मा नै श्री ५ को सरकारबाट स्वीकृति पाइसकेको थियो । पुस्तक व्यवस्थापन केही कमजोरी हुँदा दयनीय देखिए पनि पुस्तकालयको निर्माण

पछि सुव्यवस्थित हुन आएको थियो । यसैगरी स्व. श्री ५ महेन्द्रको पश्चिमाञ्चल भ्रमणबाट वक्सस भए अनुसार स्थापना भै भवन बन्न लागेको तत्कालिन “श्री भानु संस्कृत माध्यमिक पाठशाला” लाई भवन बनाउने कार्यको लागि रु. १००१- सापट दिई एक कोठा पुस्तकालयलाई समेत बनाइदिने सम्झौता गरिएको थियो । यसैले उक्त भवन निर्माण भएपछि पुस्तकालय पनि विद्यालयको एक कोठामा रहि सञ्चालित हुन थाल्यो । विक्रम सम्वत् २०१९-२० मा भानु पुस्तकालय सहायक समितिको सक्रियतामा भानु पुस्तकालयले संस्कृत छात्रावासमा बस्ने छात्रहरूको सहयोगमा पुस्तकका सूची तयार गरी व्यवस्थित गरिएको र अन्य स्थानका पुस्तकहरूको पनि संकलन गर्ने काम भएको थियो । त्यस्तै उक्त पुस्तक चुँदी रम्घा लाने काम भएको थियो । यसरी सक्रियताका साथ अगाडि बढेको पुस्तकको व्यवस्थित श्री ६ को सरकारको व्यवस्थापनबाट भानु स्मृति भवन बनिसकेको हुँदा १६३ औं भानु जयन्तीको अवसरमा पुस्तकालयलाई त्यही स्थानान्तरित गरिएको र सक्रियताका साथ सञ्चालन हुन थालेको पछि “भानुस्मृति सङ्ग्रहालयको” पनि मानवीय शिक्षा राज्यमन्त्रीबाट उद्घाटन भई पुस्तकालयलाई २ भागमा विभाजित गरिएको थियो । जसमध्ये -

क) भानु पुस्तकालय
ख) भानु स्मृति सङ्ग्रहालय

यसै क्रममा धेरै वर्षको अन्तरालमा श्री मुक्तिनाथ आचार्यको अध्यक्षतामा ११ सदस्यीय समिति गठन भइ पुस्तकालयको सुरक्षा विकास र प्रचारको लागि विभिन्न प्रकारले आर्थिक सहयोग गर्ने निर्णयका साथै देशका उत्कृष्ट कवि तथा साहित्यकारहरूको विषयमा खोजी गरेको पाइन्छ । प्रशस्त काम भए पनि आदिकवि बारे अनुसन्धान गर्ने कामको अभावमा पूर्तिलाई ध्यानमा राखेर भानु स्मृति सङ्ग्रहालयको १६३ औं भानु जन्म जयन्तीको अवसरमा उद्घाटन भएको र बुद्धिजीवीहरूको सहयोगको उपेक्षाकृत रहेको देखिन्छ । १६३ औं भानु जयन्तीको उपलक्ष्यमा निम्न कार्य भएका थिए -

(क) भानु सेवा समितिका सचिव हरिहर भट्टराईबाट प्रतिवेदन प्रस्तुत भएको थियो ।

- (ख) भानु सेवा समितिका सह कोषाध्यक्ष नरहरी आचार्यबाट आर्थिक प्रतिवेदन प्रस्तुत भएको थियो ।
- (ग) रम्घामा १६३ औं भानु जयन्ती तीन दिने कार्यक्रम सम्पन्न भएको थियो ।
- (घ) तीनदिने कार्यक्रममा भानुस्मृति भवन र भानु स्मृति सङ्ग्रहालयको उद्घाटन भएको थियो ।
- (ङ) भानुभक्त ग्रन्थावलीको प्रकाशन हुने घोषणा
- (च) भानु शब्दावलीको निर्माण हुने घोषणा जस्ता विषयमा परिचर्चा गोष्ठी सम्पन्न गरेको थियो ।

भानु पुस्तकालयकै सहायक समिति काठमाडौँबाट “भानुका लघु कृतिहरू” नामक दिएर प्रा. जुननाथ शर्मा पण्डितको सम्पादकत्वमा भानु जयन्ती २०२३ मा प्रकाशित भएका लेखहरूमध्ये -

-) वधुशिक्षा
-) प्रश्नोत्तर
-) भक्तमाला
-) नयाउपलब्धी

आदि नामका कृतिहरू प्रकाशित भएका छन् । जसमध्ये वधुशिक्षा तेत्तीस श्लोकमा समाप्त हुन्छ । अन्त्यानुप्रासले युक्त वधुशिक्षा बालक र स्त्रीहरूलाई स्तरभङ्गीको बलमा आकर्षण गर्दछ र रचना प्रचारमा सुगमता ल्याउँछ ।

जीवनकालमा संसारमा जन्म लिइसकेपछि सफलताको मार्गमा शास्त्र निर्देशानुसार एकत्रित भई आफ्नो मार्ग पहिल्याउनु र अटूट बन्धनका साथ मनमा कुनै चिन्ता रिस राग नलिई सुखपूर्वक समयको सदुपयोग सँगै जिएको व्यक्तिको जीवन सार्थक हुन्छ । यसै विषयहरूलाई लिएर भानुभक्तले मानव दौडानमा हरेक पक्षलाई समेटेर प्रश्नोत्तर भन्ने पुस्तक ४८ श्लोकमा रचेका छन् र यो उपयोगी पनि छ । प्रतिज्ञा जुन लिए पछि भानुले आफ्ना अभिप्सित मनोभिलासित

विषयहरूलाई “भक्तमाला” शीर्षक दिएर लेखेका छन् । विषयको रतिरागलाई छोडेर सफल जीवनलाई साथमा लिई भगवान् नाम संकीर्तन जपेर मोक्षपद प्राप्त गर्ने शिवनामलाई भुलेर बाह्य संसारमा लागेर समयको सदुपयोग हुन नपाएको प्रसङ्गलाई अँगाल्दै भानुले २२ श्लोकमा “भक्तमाला” रचेर समाजमा छोडेका छन् ।

लघु कृति मध्ये भानुका “नयाँ उपलब्धी” लाई कवि भानुभक्तले काशीमा विद्वत् सभामा एक गम्भीर प्रश्न गर्दा आश्चर्य मानी त्यसै मध्येका एक जना नेपाली विद्वान्ले “तिमी को हौ ? घर कहाँ हो ? को सँग पढेका छौ ?” भनी सोधेछन् १९ वर्षका उमेरमा कविता लेखी आफ्नो परिचय दिएको भनी समय समयमा स्थान भ्रमणका बखत आफ्ना अनुभवलाई वर्णन गरेको प्रसंगलाई “नयाँ उपलब्धी” शीर्षकमा छपाएका छन् । रमाइला प्रसंगले भरिएको छ जुन ५५ श्लोकमा छ (भानुदर्शन, २०३३, अङ्क ६, १.५४) ।

३.२.६ भानुदर्शन छैटौँ अङ्क

भानुदर्शन पत्रिकाको छैटौँ अङ्कको प्रारम्भमा भानुभक्तकृत भाषा रामायणको सम्भावित शुद्ध पाठ शीर्षकमा शिवराज आचार्यले लेखेका छन् ।

सुन्दरकाण्ड - सुन्दरकाण्ड अरूकाण्डभन्दा गहन र सफल काण्डका रूपमा मानिन्छ । यसको महत्त्व रामायणमा मनोकामना पूर्तिको लागि आपतकालिन अवस्थामा प्रयोगाधिक्य पाइन्छ । यसमा भानुभक्तको सरल र सहजरूपमा व्याख्येय सुन्दरकाण्डले प्राधान्यता पाएकै छ । साथै केही अशुद्ध रहेका पाठान्तरलाई शुद्धपाठका रूपमा राखेको पाइन्छ (भानुदर्शन २०३५, वर्ष ५, अङ्क १: १.२४) ।

३.२.६.१ दुई आदिकवि एक : अध्ययन

बाल्मीकी र होमर तुलना नामक शीर्षकमा जयराज आचार्यले लेखेका छन् । बाल्मीकी संस्कृत रामायणका आदिकविका रूपमा चिनिन्छन् भने होमर ग्रीक साहित्यका आदिकवि । भारतवर्षको साहित्यको मुहान बाल्मीकि हुन्, त्यस्तै यूरोपीय साहित्यका

मुहान होमर हुन् । वाल्मीकिको रामायण इलियट र ओडिस्सीसँग तुलना गर्न धेरै अवस्थामा मिल्दैन तर केही प्रसङ्गहरू सान्दर्भिक पनि छन् । त्यसै कारणले तुलनामा दाँज्ज प्रयास गरिएको हुनुपर्छ । “रामायण = इलियड + ओडिस्सी” रामायणलाई इलियड र ओडिस्सी दुबैको संयोजन गर्दा पनि समावस्थामा भन्न मिल्दैन । इलियड र ओडिस्सी दुवै महाकाव्य एउटा लामो कथाका दुइ खण्ड मात्र हुन् जसमध्ये इलियड चाहिँ ग्रीक र ड्रोजनहरूका बीच भएको १० वर्षे लडाइको युद्ध समाप्तकालिन ३ दिन भित्रको घटनामा आधारित छ ।

समयका हिसाबले हेर्दा रामायण र इलियट ओडिस्सीलाई महाभारतको अन्तिम रूप ८०० ई.पू. सम्ममा बनेको भनिएको पाइन्छ । रामायण महाभारत भन्दा पहिलाको ग्रन्थ मानिन्छ । यसको अन्तिम परिस्कार इ.पू. ४००-५०० सम्ममा भइसकेको हो भन्ने भनाइ छ । यसभन्दा धेरै पछिको इलियट र ओडिस्सी हुन् । वेवरको भनाई पुस्तकमा छापिए पछि काशिनाथ त्रिम्बकतेलङ्गले एक प्रति लेख विक्रम सम्वत् १८७३ मा लेखे भन्ने आधारले पनि यो धेरै पछिको समय प्रमाणित हुन्छ (भानुदर्शन २०३५, वर्ष ५, अङ्क १, २५-५०) ।

३.२.६.२ तुलनात्मक अध्ययन

भानुभक्तको रामायण र अध्यात्म रामायण (अयोध्याकाण्ड) को तुलनात्मक अध्ययन भन्ने विषयमा जगन्नाथ शर्मा त्रिपाठीले मर्मस्पर्शी ढंगले रामायणको अयोध्या काण्ड वर्णित गरेका छन् । अन्यत्र यति सूक्ष्म र अन्तर हृदयले स्पष्ट्याइएको पाउन सकिँदैन । यसमा अयोध्याकाण्डका सत्य तथ्य प्रसंगलाई भानुभक्तको रामायणमा कमी देखिएको अयात्मरामायणमा प्रसङ्ग ल्याइएको छ भने अध्यात्मरामायणमा केही सङ्का भए भानुलाई दर्शाइ स्पष्ट्याइएको छ । यसै प्रसङ्गमा दशरथका छोरा राम, लक्ष्मण, भरत र शत्रुघ्न चार भाइमध्ये राजखान्दानमा पिताको समय पश्चात् राज्य गर्ने क्रम ज्येष्ठपुत्रको हुन्छ । यसमा पनि क्रमगत जाने हो भने पृथ्वीको भार हरण गर्न दैत्यहरूको समहार गर्न र देवताहरूको मानवको रक्षार्थ रामको अवतार भएको थियो । यसै प्रसङ्गमा नारदमुनिको आगमनले राज्यारोहणलाई लम्ब्याइ एकातिर पुऱ्याएको छ । नारदले रामलाई उपदेशान्तमक वाणीद्वारा सम्झाई संसारमा पुरुषत्व

हजुर हो भने स्त्रीत्व सीता माता हो भनी सम्झाएको प्रसंगलाई “नारदले बहुतै गर्‍या स्तुति तहाँ” भनी छोटो बालीद्वारा भानुले स्पष्ट्याएका छन् । त्यसैगरी उत्तरका रूपमा रामले नारदलाई उत्तर दिएको छोटकरीमा भानु -

“नारदका इ वचन सुनी खुशी भई उत्तर प्रभुले पनि ।
जल्दी वक्सनु भो म राज्य नगरी भोली म जान्छु भनी ॥”
यसरी सकिदिएका छन् ।

यस्तै राज्यारोहणमा आवश्यक सामग्रीको तर्जुमा गर्ने प्रसंगलाई भानुले -

“भोली राज्य म दिन्छु पुत्रकन सव् सामग्री ल्याइ भनी” भन्ने छोटो भाषामा टुङ्ग्याइएका छन् । गुरु आज्ञापछिको प्रसङ्गलाई “चाहिन्छन् जति चिजु ती खोज्न गुरुले खोलेर सव् चिज् कहा ।” भनी भानुले सकिदिएका छन् । यस्तै नस्पष्ट्याइए पनि भानुभक्तको र अध्यात्मक रामायणमा कुनै प्रसङ्गमा घटी बढी गरी व्याख्याइएको पाइन्छ । जब राज्यारोहणको शुभ समाचारको प्रसंगलाई सम्पूर्ण माता गणहरू पनि प्रसन्न भएको समयमा देवताहरूले राज्याभिषेकमा विघ्न पार्न चाहेर वाणीलाई मन्थरा र कैकयीमा बसेर तिनीहरूको बुद्धि बिगार्न पठाए र वाणीले त्यसै गरिन् यसमा भानु -

“वाणी वशमा पट्याकि छँदि ती जाहा थिइन् कैकयी,
काम वित्ला भनी चटपटाई तहि भट त्यो मन्थरा गै गई ।
नाना छल गरी ठिक्क पारिकन सव् वृतान्त विस्तार भनी ।
द्वी वर छन् तिमि मागी ल्यौ भनि ठूलो सूचन गरी यो पनि ॥
वाणीलवे ती भुलाइयाहि छँदि लौ भन्दी भइन् कैकयी ।
रामलाई वनवास् भरत्कन् रजाइ माग्छु म चाडो गरी ।

दुइ वर के हुन् कसरी कुन अवस्थामा कसबाट कैकेयीलाई प्राप्त भएका थिए । राजा दशरथसँग कसरी ती थाती रहेका थिए । मन्थराले के के भनेर कैकयीको मन फर्काएकी थिइ - यी सब कुरा भानुका प्रसङ्गबाट चाल पाइँदैन । यसलाई अध्यात्मक रामायणमा स्पष्ट्याइएको पाइन्छ । जसमा कुप्री र तीन ठाउँमा नाङ्गीएकी मन्थरा भवनका माथिल्ला तलामा चढी । अयोध्या नगरी सबैतिर सिँगारिएको थियो । अनेक

किसिमका तोरण पताकाहरूले सिगारिएको उत्सवहरू मनाइन लागेको त्यस नगरीलाई देखेर त्यहाँबाट ओर्लिइ र धाइ भएका स्थानमा गएर सोधी आमा ! यो नगरी किन सजाइएको ? कौशल्या अत्यन्त हर्षित देखिन्छन् अनेक उत्सव गर्दैछन् र ब्राह्मणहरूलाई वस्त्र आदि परितोषिक दिइरहेकी छन् किन हो ? मन्थरालाई धाई बूढीले भनी - भोली रामचन्द्रको राज्याभिषेक हुन्छ, त्यसैले यो सव भएको हो । धाइको यो छोटो उत्तर सुनेर ऊ हतारिँदै कैकेयी भएको ठाउँमा गई र एकान्तमा पलङ्माथि आनन्दपूर्वक ढल्किरहेकी कैकेयीलाई भन्न थाली - “हे अभागिनी मूर्ख नारी ! तिमी कुन अवस्थामा छौ थाहा छैन भोली रामको राज्यारोहण हुँदैछ । मन्थराका कुरामा नआत्तिई भएकै कुरा सान्दर्भिकतामा ल्याउँदा आफ्ना वचन सुन्न बाध्य बनाइ मन्थराले यसपछिका समयमा कैकेयीले कौशल्याको दासी जस्ती भएर सधैं बस्नुपर्ने त्यो भन्दा अपर मार्ग अपनाउनु ठीक हुन्छ । युक्तिमा एक उपाय सुन भनेर ध्यानाकर्षण गर्दा देवासुरयुद्धमा इन्द्रले दशरथसित सहायता मागेको प्रसंग र त्यसै अवस्थामा युद्ध गर्दा राक्षसहरूले राजाका रथमा धूरको चुकुल काटेर खसालिदिए त्यो कुरा राजाले थाहा पाएर, तिमी कैकेयी रथमै भएकी र त्यो देखेबित्तिकै चुकुलका ठाउँमा हात घुसारेर रथ भत्किन नदिँदा युद्धमा विजय पाइसकेपछि खुशी भएर रानीलाई दुइवर दिएको प्रसङ्गलाई सम्झाइदिँदा कैकेयीले आफ्नो बुद्धिको प्रयोग यसैबेला गरेको देखाइएको छ । राजा पनि कैकेयीका वचनलाई शिरो धार्य गरी भरतलाई राज्य दिने निधो र रामलाई १४ वर्ष वनवास जाने निर्णय पश्चात् राम वनवास जान हिँड्दा कौशल्याले केही खाउ भन्दा आमालाई दिएको जवाफ मार्मिक र रसमय छ: जो यस्तो छ -

गयो खान्या बेला म कन त मिल्यो राज्य बनको ।

भरतले राज् पाया यहि बसि गरुन् राज्य जनको ॥

विदा वक्स्या जावस् खुसिसित म जान्या छु वनमा ।

म चाडै फिर्न्याछु विरह न हवस् कत्ति मनमा ॥ (अख्यकाण्ड)

भनी राज्य र नगर-निवासबाट वञ्चित भएका रामको यो माताप्रतिको उक्ति कति मर्मस्पर्शी बन्न पुगेको छ । यसै प्रसङ्गले अध्यात्मरामायणको त्यति हृदयस्तल भेट्न सकेको छैन । जस्तै-

राम : प्राह न मे मातर्भोजनावसरः कुतः ।

दण्डकागमने शीघ्रं मम कालोऽदा निश्चितः ॥

कैकेयीवरदानेन सत्यसन्धः पिता मम ।

भरताय ददौ राज्यं मयाप्यारण्यगुत्तमम् ॥

चतुर्दश समास्तत्र त्यषित्वा मुनिवेषधृक् ।

आगमिष्ये पुनः शीघ्रं न चिन्तां कर्तुमर्हसि ॥.(अध्यात्मक रामायण २४ । ४-६)

यसपछिका रामले लक्ष्मणलाई सम्झाएको वेदान्त प्रसंगलाई पनि अध्यात्म रामायणमा राम्रोसँग सांसारिक परिपञ्चमा ल्याएर सम्झाइएको छ । भानुभक्तले पनि छ श्लोकमा “सुन्यौ भाई ! असल हो सहू ॥ भनी व्याख्यायेका छन् ।

पछाडिका प्रसंगमा वन जाने बेला राम, लक्ष्मण र सीतालाई वल्कलका वस्त्र दिएको प्रसङ्ग पछि गुरु बशिष्ठले सुमन्त्रलाई रथ चलाउने आज्ञा दिएपछि रथ अगाडि बढेको दृश्यलाई - “तिष्ठ तिष्ठ सुमन्त्रेति राजा दशरथोऽब्रवीत् ।

गच्छ गच्छेति रामेण नोदितोऽचोदयद्रथम् ॥ (अध्यात्मरामायण २॥५।४६) राम, लक्ष्मण र सीता विदा भए पछि मूर्तबाट उठेका दशरथले आफ्ना सेवकहरूलाई बोलाएर मलाई कौशल्याका खोपीमा पुर्याइदेओ भन्छन् (भानुदर्शन २०३३, वर्ष ५, अङ्क १, ६४) ।

उनलाई त्यहाँ पुर्याइन्छः त्यही उनी आफ्नू अर्धमृत्यु अवस्थानमा भेकाएर रहन थाल्दछन् । यो कुरा भानुमा स्पष्ट छैन । यसपछिका प्रसंगहरू तमसाका तटको रामको वास, त्यहाँबाट प्रस्थान गुहसितको भेट गंगाका वारी किनारामा रामको वास आदि भानुमा राम्ररी उत्रिएका छन् तर गंगा तरेर पारी पुगेपछि केही बेर हिँड्ने बित्तिकै

राम, लक्ष्मण र सीता भरद्वाज ऋषिका आश्रममा पुगेका कुराको उल्लेख अध्यात्मक रामायणमा पाइन्छ । गुहबाट विदा भएपछि लगत्तै -

“ततो रामस्तु वैदेह्य लक्ष्मणेन समन्वितः

भारद्वाजा श्रमपद गत्वा वहिरूपस्थितः ॥ (अध्यात्मकरामायण २।६।२८-२९)

तर भानु चाहिँ -

“गंगा पार, तरि मिर्ग मारि पकुवा तारेर खाया तहाँ ।

तेसरो बास् रघुनाथको तहि भयो एक वृक्षका तलमहाँ । (“अरण्यकाण्ड)

यहाँ अस्वाभाविक प्रसङ्गलाई ल्याए जस्तो देखिन्छ । मृगका पकुवामा अल्मलिएका रामलाई भानुले त्यही एउटा रुखका फेदमा एक रात वास पनि बसाएका छन् ।

भारद्वाज ऋषिका आश्रममा पुगेर एक रात बस्छन् । भोलिपल्ट उनका केहि शिष्यहरूलाई लिएर यमुनामा नौकाद्वारा तरी पारी पुग्छन् र चित्रकूटमा बाल्मीकि ऋषिका आश्रममा पुगेर उनलाई प्रणाम गरी बस्ने ठाउँ सोध्दा रामका नामको महिमा गाउँदै बाल्मीकिले आफ्नू पूर्ववृत्तान्त यसरी सुनाएका छन् -

म पहिले किरातहरूसँग पढेको हुँ । मेरो जन्म मात्र ब्राह्मणका कुलमा भएको थियो तर सधैंभरि शुद्रकै आचार गरेर म बाचेको थिए । एउटी शुद्रा स्वास्नी ल्याएको थिए र त्यसबाट मेरा धेरै छोराछोरीहरू जन्मेका थिए । चोरहरूको संगत गरेर म चोर नै भए । सधैंभरि धनुर्वाण लिएर हिँड्दथे र प्राणीहरूका निमित्त म दोस्रो यमराज थिए र एकदिन ठूलो वनमा म बाटो ढुकेर बसेको थिए । सप्तर्षिहरूलाई जाँदै गरेको देखे । ती देख्दैमा वडा तेजस्वी थिए । तिनीहरूसँग भएको लट्टिपट्टिका लोभले मैले पिछ्या गर्न थाले । म टाढैबाट पर्ख-पर्ख भन्दै कराए । मलाई त्यसरी आउँदै गरेको देखेर अधम ब्राह्मण ! त हामीलाई किन यसरी पछ्याउँदैछस् भनी सोधे । तिमीहरूको लट्टिपट्टि लिनलाई भनेर मैले जवाफ दिए । मेरा घरमा मेरा स्वास्नी छोराछोरी आदि भोकै छन् । तिनीहरूको भरण पोषणका निमित्त म यस पर्वतका वनमा छस्युछ्याम लिएर घुमिरहन्छु । मेरा ती कुरा सुनेर मलाई उनीहरूले भने तिमी गएर आफ्ना परिवारमा

भएका सदस्यहरूलाई सोध कि तिमीले प्रतिदिन गरेका पापहरू उनीहरू भोग्छन् कि भोग्दैनन् । तिमी सोधेर नआइन्जेलसम्म हामी यही बस्दछौं । हुन्छ भनेर म पनि आफ्ना घरमा गए र परिवारका सबै सदस्यहरूलाई सोधे, तर उनीहरूले पाप जति तिम्रो हुन्छ, तिमीले पाप गरेर कमाएर ल्याएको मात्र हामी खान्छौं भनी जवाफ दिए त्यो सुनेर म बडो दिक्दार भए र ममाथि करुणा राख्ने मुनिहरू जहाँ थिए त्यहाँ आए र उनीहरूको दर्शन गर्ने बित्तिकै मेरो मन पवित्र भयो, धनुर्वाण आदि फ्याकेर मैले उनीहरूलाई प्रणाम गरेर मलाई नरक जानुबाट बचाउनु होस् भनेर विन्ति गरे । सज्जनको संगतले गर्दा कल्याण हुनेछ, तलाई हामी केही उपदेश दिन्छौं, त्यसैबाट त मोक्ष हुनेछस् । मलाई यति भनेर परस्परमा सल्लाह गरेर भने कि हुन त यो दुष्ट ब्राह्मण हो र यसले आफ्ना सद्व्यवहार जति सबै छोडेको छ तैपनि हाम्रा शरणमा प्यो, मोक्ष मार्गको उपदेश गरेर यत्नपूर्वक हामीले यसको रक्षा गर्नुपर्छ । यति भनेर तपाइको नाम त्यसबेला सुल्टा जप्त नसक्ने मलाई जानेर उल्टा (मरा) जप्ने उपदेश दिएर भने कि जवसम्म फेरि फर्केर हामी आउँदैनौ, तब सम्म एकाग्र चित्तले यही जपिरहनु । यति भनेर उनीहरूले गए । म पनि त्यसै वनको त्यसै ठाउँमा बरोर जप्त थाले । केही दिन पछि मेरा बाहिरी वृत्तिहरू हराए । मलाई समाधि लाग्यो । यसरी निश्चय भएर धेरै काल एकै आसनमा रहँदा मेरा शरीर माथि वल्मीक (धमिरा) ले माटो थुप्रायो । त्यसको हजार युगपछि ती मुनिहरू फेरि आइपुगे । त्यहाँ आएर तिनीहरूले “निस्की” भनेर आज्ञा दिए, त्यसैले मेरो समाधि खुल्यो र म तुरुन्तै त्यस धमिराको गोला (वल्मीक) बाट बाहिर निस्किएँ । कुहिराबाट सुर्य निस्केभैं । त्यो देखेर ती मुनिहरूलेम लाई वल्मीकबाट निस्किएको भनेर बाल्मीकि भन्ने नाम राखे र भने कि यो तिम्रो दोस्रो जन्म हो वल्मीकबाट जन्मेकाले तिमी बाल्मीकी भयौ । रामनामको अनुशीलन गरेर धेरै काल तपस्या गरेकाले तिमी मुनिश्रेष्ठ पनि भयौ । यति भनेर सप्तर्षिहरू आफ्नू धाम तर्फ गए । तपाइका नामका प्रभावले म पनि यस्तो भए । आज मेरो ठूलो भाग्यले गर्दा सीता र लक्ष्मणले सहित भएका तपाइको साक्षात् दर्शन पाए र अब म मुक्त भए । आउनुहोस् म तपाइलाई बस्ने ठाउँ देखाउँछु । यति भनेर बाल्मीकि आफ्ना शिष्यहरू र राम लक्ष्मण सीतालाई साथमा लिएर गंगा र पर्वतका बीचको फराकिलो ठाउँमा पुगे र रामलाई वस्नाका लागि एउटा पूर्व पश्चिम

र अर्को उत्तर दक्षिण फैलाएका दुई सुन्दर पर्णशाला तयार पारेर रामलाई त्यही बस्न अनुरोध गरेर राम पनि भाइ र पत्नीले सहित त्यहाँ बस्न लागे (भानुदर्शन, २०३५, वर्ष ५, अङ्क १, ६६-६७) ।

अध्यात्म रामायणको यति लामो प्रसङ्गलाई भानुले यति संक्षिप्त रसमा दिएका छन् -

“व्याधा ह्यु अघिको म सप्तऋषिका निर्मल कृपाले गरी ।
बाल्मीकि भनी नाम चल्यो जब जप्या रामनाम उल्टा गरी ॥
उल्टै रामकि ता यस्ति महिमा विस्तार धेर क्या कहू ।
गङ्गाका र इ चित्रकूट गिरिका बीचका जगाया रहू ॥ (अरण्य)

सुमन्त्रले राम, लक्ष्मण र सीतालाई विदा गरेर अयोध्या फर्कन्छन् र दशरथ राज भएका ठाउँमा गइ सारा वृत्तान्त रुँदै बताउँछन् । कौशल्याले पनि राजालाई भन्छिन् -

“त्वं. राज्यं देहि तस्यैव मत्पुत्रः किं विवासितः ।
कृत्वा त्वमेव तत्त्वसर्वमिदानीं किं नु रोदिषि ॥

यहासम्मको प्रसङ्ग भानुमा राम्ररी उत्रिएको छ । त्यसपछि कौशल्याका यी वचन सुनेर राजाले भने कौशल्या दुःखले मर्न लागेको मलाई फेरि किन भन्नु दुःखी बनाउँछ्यौ । अब मेरा प्राणहरू तुरुन्तै निस्किएर जानेछन् किनभने मलाई कुनै मुनिले पहिले सराप दिएका छन्, त्यसैको फल भोग्न तत्पर छु भनेर आफ्नो श्रापको कारण बताइ दैवको नियतिलाई टार्न नसकिने भन्दै आफ्नो प्राण त्यागे र स्वर्ग गए ।

यसै प्रसङ्गलाई भानुले यसरी श्लोकमा समाप्त गरिदिएका छन् -

वाक्शरले अति ताप भयो र दशरथ भन्छन् मलाई कती ।
भन्छ्यौ मर्न बखत् यसै हुन गयो छाड्यो शरीरले गती ॥
ऐल्हे मर्छु सराप पनि छ तिमीले खुप पुत्रशोकले गरी ।

जस्तै हामी मर्यौ उसै गरी मर्या ठूलो बिपत्ती परी ॥

येती एक तपस्विले अघि सराप जो दी गयाथ्या मरी ।

तिनका तेहि सरापको कल बिल्यो ठिक् आज, उस्तै परी ।

सव् विस्तार सरापको कहि सकी हा राम ! सीता ! गरी ।

प्राणै त्याग् दशरथजिले जव गरया खलवल परयो तेस घरी ॥ (अरण्य)

यसपछि दरवारमा कोलाहल मच्चियो । वशिष्ट गुरु दरबार जानुभयो ।
मावलीमा बसेका भरत र शत्रुघ्नलाई बोलाइयो र सम्झाइ बुझाइ गरी शरीरका लागि
शोक गर्न नहुने बताउँदै आफ्नू कर्म अनुसारनै प्राणीहरूको जन्म र मृत्यु हुन्छ भन्ने
जस्ता वाक्यले सम्झाउँदै पिताको क्रिया गर्नु भन्दै भानुले -

“शोक गर्नु बढिया त छैन किन शोक गर्छौं महाराज ! भनी ।

नाना तत्त्व कही तहा भरतको सव् शोक गुरुले हर्या ॥”

त्यसपछि भरतले पिताको संस्कार गरी दानादि कार्य सकेर राज्याभिषेकको कुरो
उठ्छ र रामलाई चित्रकूटमा गई भेटेर पिताको खबर सुनाउँछन् । यसैमा राम व्याकुल
हुन्छन् । जल, पिण्ड आदि दिन्छन् । भरत रामलाई अयोध्या फर्काउने प्रयत्न गर्छन् तर
राम फर्किन मान्दैनन् र नीति बताउँछन् । रामको वास्तविकता गुरु वशिष्टलाई
बुझेपछि भरत रामका खराऊ लिई फर्किन्छन् र नन्दी ग्राममा गएर उनी बस्छन् ।

चित्रकूटमा नगरवासीहरूको भेट्ने भिड लागेपछि दण्डकारण्यमा जान थाल्छन् ।
यसरी दण्डक वन तर्फ जान लागेका राम, लक्ष्मण र सीता अग्निका आश्रममा पुग्छन् ।
अग्निबाट रामको सत्कार हुन्छ । उनकी पत्नी अनसूयाले सीतालाई कुण्डल वस्त्र र
अङ्गराग र आशीर्वाद दिन्छन् । यसरी भानुभक्तिय रामायण र अध्यात्म रामायणको
तुलना यसै प्रसङ्गलाई डोर्याएर अयोध्याकाण्डलाई मर्माहत रूप प्रस्तुत गरिएको छ (
भानुदर्शन २०३५, वर्ष ५, अङ्क १, ६८-७२) ।

३.२.६.३ भानुभक्तको आदिकवित्व

भानुभक्तको आदिकवित्व । एक छलफल, नामक शीर्षकमा घनश्याम उपाध्याय 'कँडेल' ले आदि अन्त्य प्रस्तुत गरेका छन् । भानुभक्तलाई आदिकविको पदवी प्रदान गर्ने पहिला व्यक्ति मोतीराम नै हुन् । भानु आफैमा सक्षम भएको कारणले आदिकवित्वको पद दिइयो । विक्रम सम्वत् १९४१ मा बालकाण्ड रामायणमा भानुभक्तलाई प्राचिन कवि भनिएको छ । विक्रम सम्वत् १९४२ मा कविकुल वर्णनमा "तत्रादौ कवि-कुल-मुकुट-माणिक्य भानुभक्ताचार्य वर्णनम्" भनेर भानुलाई कविहरू मध्ये प्रथम स्थान दिइएको छ । नेपाली साहित्यको पहिलो समालोचना ग्रन्थ "कवि भानुभक्ताचार्यको जीवन चरित्र" विक्रम सम्वत् १९४८ मा प्रकाशित भएको र यसले नै भानुभक्तलाई मर्म जानी भाषा पद्य लेख्ने कविहरू आदि कविका नामले चिनिन थाले ।

यसै विषयमा श्री ३ जुद्धशमशेरले पनि स्वीकृतिको मोहर लाग्छ तर पछि भानुभक्तको आदि कवित्वको औचित्य माथि वादविवादहरू उठ्न थाल्छन् यसैको फलस्वरूप दुइ भागमा बाँडिन पुग्छन् ।

(क) भानुभक्तलाई आदिकवि नमान्नेहरू

(ख) भानुभक्तलाई आदिकवि मान्नेहरू

तथ्यहरू

(क) दीनानाथ सापकोटाले रघुनाथको रामायण सुन्दरकाण्डको सम्पादन क्रमशः आदिकविको पगरी भानुभक्तबाट भिकेर रघुनाथलाई लगाइ दिन खोज्दा उनको भनाई भानुप्रति यस्तो थियो :-

भानुभक्त पनि योग्य कवि हुन् तर मेरो मनमा आदिकवि होइनन् । भानुभक्तले रामायण लेख्नुभन्दा धेरै अघि देखि नै यो आदिकविको रामायणको प्रचार पुर्व मेचीदेखि पश्चिम महाकाली पर्यन्त भएको थियो (दीननाथ सापकोटा-सम्पादक रघुनाथ उपाध्याय

रचित रामायण सुन्दर-काण्ड भानुभक्तीय समालोचना भानुभक्तका कृति अध्ययनहरूमा मच्छिन्द्र प्रधानद्वारा उद्धृत) ।

- (ख) इतिहास शिरोमणि बाबुरामको भनाइमा रघुनाथको सुन्दरकाण्ड विक्रम सम्वत् १९१५ स्वतन्त्र जीवन बिताउने क्रममा सम्पादन गरेको र त्यो भन्दा पहिले विक्रम सम्वत् १९१० मा भानुभक्तको रामायण समाप्त भइसकेको भन्ने सूर्यविक्रम ज्ञवालीले (मच्छिन्द्र प्रधान, भानुभक्तीय समीक्षा 'भानुभक्तका कृति अध्ययनहरू - नेपाली साहित्य परिषद् प्रकाशन) लेखेका छन् ।
- (ग) रामकृष्ण शर्माले "बालाजु वर्णन" भानुभक्तको कविता) लाई अंग्रेजी कवि कीट्सको "यूनानी कलशप्रति" भन्ने कवितासँग दानी भानुभक्तलाई तल पार्न खोजेको देखिन्छ ।
- (घ) त्यस्तै नाटककार बालकृष्ण शर्माले पनि (बालकृष्ण सम, "भानुभक्तको शैली" - भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ उत्तरार्थ) रामकृष्ण शर्माले जस्तै विचार व्यक्त गरेको पाइन्छ ।
- (ङ) समालोचक हृदयचन्द्र सिंहले कारण खोज्दै भानुभक्तलाई आदिकवि भन्ने तथ्य (हृदयचन्द्र सिंह प्रधान, भानुभक्त: एक समिक्षा) खोजेका छन् ।
- (च) डा. वासुदेव त्रिपाठीले (वासुदेव त्रिपाठी, सिंहावलोकन) हृदयचन्द्र सिंहले जस्तै महान् कवि भन्ने सुझाव ल्याएको देखिन्छ ।
- (छ) तर श्री बालचन्द्र शर्माले "जन्म अथवा रचनाको मितिबाट आदि कविको विचार हुन्न" भन्दै कविले भानुभक्तबाट पाएको जीवित प्रेरणालाई भानुभक्तको आदिकवित्वको आधार (बालचन्द्र शर्मा भानुभक्त र उनको साक्षा समालोचना साक्षा प्रकाशन) मानेका छन् ।

- (ज) पछि भएर सूर्यविक्रम ज्ञवालीले पनि विक्रम सम्वत् २०२६ सालमा (मच्छिन्द्र प्रधान भानुभक्तय समीक्षा - भानुभक्तका कृतिका अध्ययन नेपाली साहित्य परिषद् प्रकाशन) आएर भानुभक्तलाई आदिकवि भनेका छन् ।
- (झ) समालोचक प्रानाशर्मा विरोधका रूपमा (तानाशर्मा, भानुदेखि तेस्रो आयामसम्म - साभा प्रकाशनत) आदिकवि भनेर कसैलाई किटनु अवैज्ञानिक मान्छन् ।
- (ञ) अध्ययन गर्दै जाँदा अन्य तथ्यहरू -
- (अ) हृदयचन्द्र सिंहले वर्तमान नेपाली भाषाको रूप विन्दु भानुभक्तको रामायणदेखि सुरु भएको मान्दछन् ।
- (आ) बालकृष्ण समले भानुलाई नेपाली भाषाका परमात्मा भन्दछन् ।
- (इ) रूपनारायण सिंह अंग्रेजी साहित्यको जग स्थापना गर्न चोमसको स्थान कवि भानुको छ भन्दछन् (रूपनारायण सिंह-भारती वर्ष १, अङ्क ३, भानुभक्तीय समालोचना" मा मच्छिन्द्र प्रधानद्वारा उद्धृत)
- (ई) सूर्यविक्रम ज्ञवालीले भानु नेपाली भाषाका जनक हुन् भन्दछन् (सूर्यविक्रम ज्ञवाली, भानुभक्तको महत्त्व दियालो वर्ष ९, अङ्क ११, भानुभक्तीय समालोचना" मा मच्छिन्द्र प्रधानद्वारा उद्धृत i)

आदिकवि ल्याउनमा भानुभक्तले -

- (क) भाषालाई ध्वन्यात्मकता दिएर
- (ख) धेरै कविता समाजमा दिएर
- (ग) विषयवस्तुको विविधता दिएर
- (घ) कल्पना शक्तिको प्रदर्शन गरेर
- (ङ) मौलिकताको आनन्द दिएर
- (च) नेपाली जनजीवनको यथार्थ चित्रण गरे जस्ता विषयमा प्रखर रहेको कारण सम्पूर्ण मानसले आदि कविको उपाधि प्रदान गरेको हामी पाउँछौ । यसैलाई घनश्याम उपाध्यायले 'कँडेलले' विस्तृत गरेका छन् (भानुदर्शन, २०३५, वर्ष ५, अङ्क १, ७३-८१) ।

३.२.६.४ नेपाली-व्याकरणको विवेचना

नेपाली राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानको बृहत् नेपाली व्याकरणका विवेचना भन्ने शीर्षकमा शिवराज आचार्यले व्याकरणको नेपाली भाषामा शब्द प्रयोग के-कस्तो स्थानमा प्रयोग गर्ने भन्ने हेतुका साथ नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानको बृहत् नेपाली व्याकरण बजारमा २०३३ सालमा ल्याएको भन्दछन् । जुन प्रचारका हिसावमा यसलाई हेरियो त्यसको आन्तरिक तल नपाउँदा शिवराज आचार्यले आफ्ना भनाइहरू यसमा प्रस्तुत गरेका छन् । यसमा प्रयोग भएका केही उदाहरण यसप्रकार छन् -

- (क) पेटकाटेको न लाई हाम्रो होइन भनिनु र नेपाली कोत शुद्ध हो भन्नु
- (ख) “नेपाली राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान” को नेपाल शब्द समस्त वा असमस्त भनी नछुट्याउनु ।
- (ग) अनुस्वारको संकेत गर्न सिरबिन्दु र अनुनासिकताको संकेत गर्नु चन्द्रबिन्दुको वा दुइ सिरबिन्दुको प्रयोग गर्नुपर्नेमा कथ्य भाषामा प्रयोग भएका शब्दको प्रयोग हुनु ।
- (घ) वीरेन्द्रको व लाई स्पष्ट रूपमा निर्णय नगरिनु
- (ङ) उक्त पुस्तकको कुलपतिको वक्तव्यमा बाट, बाटो, गंभीर, गंभीरता साथ जस्ता पदलाई नछुट्याइनु ।
- (च) उपकुलपतिको वक्तव्यमा ता पनि का ठाउँमा तापनि एवम् “धन्यवाद” का ठाउँमा धन्यवा छापिनुमा ध्यान नदिनु ।
- (छ) सिंजा शब्दलाई स्पष्टसँग नलेखिनु (सिंजा-सिँजा-सिम्जा)
- (ज) कथ्य भाषामा प्रयोग हुने र लेख्य भाषामा प्रयोग हुने शब्दको निकर्षाल नगरिनु
- (झ) संस्कृतका शब्दहरू र प्राकृतका शब्दहरू निजि शब्द मान्ने आगन्तुक शब्द हैन” भन्ने व्याकरण समितिको भनाइ उल्लेखित हुनु ।

(ज) उक्त “व्याकरण २०२७।७ मितिदेखि २०२९।२।२० मिति सम्ममा बनाइसकियो र यसको प्रकाशन भने चार वर्षपछि समाप्त हुन सक्यो” भन्ने आयोजकको भनाइमा सत्यता नै नहुनु भन्ने जस्ता विषयमा खण्डन गर्दै अन्त्यमा पुनः नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानले ठूलो खाचो पूरा गरेर अभूतपूर्व पाइला चालि राष्ट्र-भाषाप्रति कर्तव्य बोध गरेकोमा धन्यवाद दिएर खण्डन मण्डनका विषयलाई धेरै बनाएता पनि संक्षिप्तमा गर्न यही नै हुन आएको छ (भानुदर्शन, २०३५, वर्ष ५, अङ्क १: ८२-१०५) ।

३.२.६.५ भानुभक्त र घाँसी

भानुभक्त र घाँसी शीर्षकमा सुमन ढकाल भन्दछन् । बाल्मीकिबाट रामायण लेख्नुमा प्रेरणाका दृष्टिले क्रौञ्च पक्षीका जोडी माथि व्याधाको बाणको प्रहारले भाले क्रौञ्च अचानक मर्दा श्लोक मुखबाट निस्क्यो । यसैको सहयोगले हो भन्ने भनाइ छ ।

तुलसीदास पत्नीको व्यङ्ग प्रहारबाट ब्युभेकर रामभक्तिमा लागे र तुलसीकृत रामायणको रचना भयो । यसैगरी भानुभक्तले पनि एउटा घासीबाट प्रेरणा पाई लोकको सेवा गर्न तम्सी अध्यात्मक रामायणको अनुवाद सरल नेपाली भाषामा गरे भन्ने मत पाइन्छ । यसैको फलस्वरूप भानुभक्तको कृति र जीवनीसित नेपालीलाई सर्वप्रथम परिचय गराउने कवि मोतीराम भट्ट हुन् । विक्रम सम्वत् १८९१ तिर घाँसी र भानुभक्तको भेटवार्तालाई अघि बढाएको र घाँसीले उच्च विचारले भानुभक्तलाई घच्चच्याएको र भानुलाई अचानक कविता फुरयो । जसमा “भरजन्म घाँस तिर मन दिइ” को रचना भयो । यसै घासीबाट पाएका प्रेरणाले भानुभक्तले रामायण ग्रन्थ तयार पारे । यसै विषयलाई लिएर तर्कपूर्ण प्रस्तुति अगाडि सारेको पाइन्छ ।

(क) नरनाथले सो “भरजन्य घाँस तिर” लाई उनको पहिलो कविता मान्न अस्वीकार गर्छन् (आचार्य नरनाथ, २०१७, ८३) ।

- (ख) बाबुराम आचार्यले “तनहुँमा घाँस काटी पैसा लिएर बेच्ने चलन न अघि थियो न अचेल छ” (आचार्य बाबुराम, २००३, २६५ ।
- (ग) बालचन्द्र शर्माले “मोतीराम भट्टले काशीमा शिक्षा पाएका कारण त्यहाँ रहँदा वस्ता उनले घाँस बेचेको देखेका थिए । त्यसैले तनहुँमा पनि घाँस बेच्ने चलन आफ्नो कलमद्वारा चलाइदिएको हुनसक्छ” भन्छन् ।
- (घ) बाबुराम आचार्यले काठमाडौँमा घाँसीका हतियार प्रयोग हुन्छ तर तनहुँमा यसको प्रयोग भएको पाइँदैन भन्दछन् (आचार्य बाबुराम, २००३, २६८) ।
- (ङ) अझ अगाडि बढ्दै जाँदा बालकृष्ण पोखरेलले “भानुभक्तको घाँसीसँगको भेट बनारसमा भएको थियो होला” भन्दछन् (पोखरेल बालकृष्ण, २०१७: ५३) ।

यी माथिका विषयहरूले केही शङ्का निकाले पनि यसमा भ्रम नपर्न र सत्यतथ्य खोज्दै जाँदा भानुभक्त प्रतिको गहिरो अध्ययन हुने छ । त्यसैले सत्य तथ्य कहिल्यै पनि भेटिँदैन र खोजको विषय बनाउनु आवश्यक पनि देखिन्छ ।

३.२.६.६ नेपाली समालोचनाका क्षेत्रमा सोमनाथको योगदान

नेपाली समालोचनाका क्षेत्रमा सोमनाथ सिग्देलको योगदान नामक शीर्षकमा नरहरि आचार्य भन्दछन् । विद्वान् व्यक्तित्वका हिसाबले पनि र भानुभक्तको आफ्नै कुलमा हेर्दा नेपाली समालोचनाका क्षेत्रमा सोमनाथको भूमिका नेपाली पूर्वीय समालोचनाको सैद्धान्तिक विकासको क्रममा दिएको योगदान नै भएको हुँदा विशेष रूपमा कृति “साहित्य प्रदीप” (२०१६) पछाडिका प्रसङ्ग या यसले ल्याएको सरलताका विषयमा महत्त्वपूर्ण मानिन्छ ।

यसको आगमन अगाडि केही कृतिहरू देखा परे पनि पूर्वीय समालोचनाका क्षेत्रमा पूर्ण योगदान दिन नसकेकै कारण यो कृति अगाडि आएको हो र पछि माधव भण्डारीको अलङ्कार (२०१८), कोमलनाथ अधिकारीको “साहित्य दर्पण” अनुवाद (

२०२३), चूडानाथ भट्टराइको “कवि कविता र कविताको सिद्धान्त” (२०२३), लक्ष्मीनाथ आचार्यको “छन्द सागर सोपान” (२०२३) शिवराज आचार्यको वृत्त नक्षत्रमा (२०२५), केशवप्रसाद उपाध्यायको साहित्य प्रकाश (२०३०), हेमङ्गराज अधिकारीको पूर्वीय समालोचना सिद्धान्त (२०३१) एवं सोमनाथ सिग्देलको “साहित्य प्रदीप” (२०१६) जस्ता कृति अगाडि आएको देखिन्छ ।

साहित्य प्रदीप

नेपाली समालोचनाका क्षेत्रमा सोमनाथ सिग्देलको भूमिकाको निरूपण गर्ने बलियो आधारका रूपमा रहेको “साहित्य प्रदीप” (२०१६) पूर्व र उत्तर भाग अनि पाँच प्रकाशमा विभाजित छ । पूर्व भाग अन्तर्गतको प्रथम प्रकाश शब्द विवेचनाबाट प्रारम्भ भई भाषाको परिचयका साथै कवित्वको निरूपण र कविहरूको कक्षा वर्णन हुँदै काव्य र साहित्यको परिचय दिइ समाप्त भएको छ, भने दोस्रो प्रकाशमा पूर्वीय साहित्य शास्त्रको इतिहास कथन एवम् साहित्यिक आचार्यहरूको परिचयका साथै काव्य-सम्प्रदायको वर्णन-विवरणका अतिरिक्त संस्कृत कवि लेखहरूको चिनारी गराएको छ । तृतीय प्रकाश काव्य-प्रकरणका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । यसमा काव्यको लक्षण र काव्यको दृश्य-श्रव्यरूपको विस्तृत परिचयका साथै “नेपाली परम्परामा वाङ्मय” मा संक्षिप्त रूपमै भए पनि नेपाली साहित्यका तीनै कालको परिचय दिने प्रयास भएको देखिन्छ, र तृतीय प्रकाशसँगै “साहित्य प्रदीप” को पूर्व भाग समाप्त हुन्छ । उत्तर भाग अन्तर्गत चतुर्थ प्रकाशमा रसवृत्तिको विवेचनाका साथै रस सम्बन्धी विविध मतलाई प्रस्तुत गरिएको छ । पञ्चम प्रकाश दोष-गुणको विवेचनाका साथै अलङ्कारका विविध रूपको वर्णनमा केन्द्रित भएको छ । यसरी सोमनाथको “साहित्यप्रदीप” पूर्वीय साहित्यशास्त्र सम्बन्धी सिङ्गो परम्परालाई नै संक्षेपमै भए पनि प्रकाश पार्न सफल भएको छ ।

‘साहित्य प्रदीप’ मा पूर्वीय र पाश्चात्य समालोचना तत्त्वको प्रायः समन्वय नाटकका कथावस्तुलाई विकसित पार्ने अवस्थाहरूको विवेचनाका सन्दर्भमा देखा परेको

छ । पूर्वीय साहित्यशास्त्रमा कथावस्तुका पाँच अवस्था मानिएका छन् : (१) आरम्भ (२) यत्न (३) प्राप्त्याशा (४) नियताप्ति (५) फलागम र पश्चिम साहित्य तत्त्व चिन्तकहरूले पनि पाँचै अवस्था मानेका छन् : (१) आरम्भ (२) विकास (३) चरम सीमा (४) अपकर्ष (५) समापन (पश्चिम साहित्य तत्त्व चिन्तकहरूले पनि पाँचै अवस्था मानेका छन् : (१) आरम्भ (२) विकास (३) चरम सीमा (४) अपकर्ष (५) समापन) हुनत कथावस्तुको केवल दुई भागमा बाँडेका छन् - (१) संवृत्ति र (२) विवृत्ति तै पनि यी दुबैमा उपयुक्त पाँच अवस्थाले अन्तर्मिश्रण गर्न सकिन्छ । यसरी पूर्वीय र पाश्चात्य दुबै मतलाई प्रस्तुत गरेर दुबैको उद्देश्य कथानकको क्रमिक आरोह अवरोहलाई प्रकट गर्नु नै हो भन्ने टिप्पणी सोमनाथले गरेका छन् ।

यिनका आफ्नै मान्यता अनुसार “साहित्य प्रदीपको” प्रथम प्रकाशका अधिकांश भागमा मौलिक प्रतिपादन देखा परेको र तिनीहरूले सोमनाथका सोमनाथका निजी समालोचनाका प्रवृत्तितर्फ इङ्गित गरेको देखिन्छ । “साहित्य प्रदीप” को प्रथम प्रकाश र विशेषतः शब्दको उपयोग सौन्दर्य लेख वा उक्तिको लक्ष्य, कवित्व लेख कवित्व कला हो कि , आदि अंशको अनुगमनबाट सोमनाथको मान्यताहरू निम्नानुसार देखिन्छन् -

सोमनाथका मान्यताहरू :-

- (क) शिल्प परिस्कारप्रति पर्याप्त निष्ठा र शब्दार्थ समन्वयप्रति सचेतता ।
- (ख) सौन्दर्य-बोध अथवा कविताको आन्तरिक तत्त्वको अपेक्षा ।
- (ग) काव्य वा साहित्यको लक्ष्य निर्धारण

शिल्प परिस्कारवादी पर्याप्त निष्ठा र शब्दार्थ समन्वयप्रति सचेतता सोमनाथको मुलभूत समालोचना सिद्धान्त देखिन्छ र यसप्रति उनी स्वयं पनि प्रतिवध भएको पाइन्छ, र सौन्दर्यबोध अथवा कविताको आन्तरिक तत्त्वको अपेक्षा पनि सोमनाथले गरेको देखिन्छ । यिनी जीवनवादी कलाका पक्षमा देखा पर्छन् । साहित्य

प्रदीपमा भरतदेखि जगन्नाथसम्मका साहित्यिक आचार्यहरू र यिनका मान्यताहरू तथा संस्कृत साहित्यका आदिकवि बाल्मीकिदेखि श्रीहर्षसम्मको काव्य परम्पराको उल्लेख पाइन्छ । यसबाट केही मात्रामा सोमनाथको व्यवहारिक वा प्रयोगात्मक समालोचनाको प्रवृत्ति प्रकट हुन्छ भने यसेबाट नेपाली परम्परामा वाङ्मय र नेपाली साहित्यका तिनैकालका प्रमुख प्रतिभाहरू र संक्षिप्त रूपमा तिनीहरूको मूलभूत प्रवृत्तिहरूको समेत उल्लेख भएबाट नेपाली साहित्यको व्यवहारिक समालोचनातर्फ पनि सोमनाथ सिग्देलको चासो देखिन्छ । पूर्वीय काव्य शास्त्रीय दृष्टिबाट सोमनाथले “साहित्य राघव” महाकाव्यको परीक्षण र प्रमाणीकरण गरेको कुरा स्पष्टै छ । वास्तवमा लक्ष्य ग्रन्थ “आदर्श राघव”मा आफ्नै “आदर्श राघव” महाकाव्यको परीक्षण र प्रमाणीकरण गरेको कुरा स्पष्टै छ । वास्तवमा लक्ष्य ग्रन्थ “आदर्श राघव” कै निमित्त सोमनाथले लक्षण ग्रन्थ “साहित्य प्रदीप” रचे जस्तो पनि प्रतित हुन्छ भने “साहित्य प्रदीप” का सोमनाथलाई आदर्श राघवका विश्लेषक भन्न सकिन्छ, उनी उनको प्रयोगात्मक वा व्यवहारिक समालोचनाको अनौठो रूप प्रकट भएको पाइन्छ (भानुदर्शन, २०३५, वर्ष ५, अङ्क १, १२९-१३०) ।

३.२.७ निष्कर्ष

भानु सेवा समितिद्वारा गरिएका कृतिहरूका रचनाहरूमा केही गहन विषयलाई समेटेर ऐतिहासिक पृष्ठभूमि तयार गरिएको छ । नेपाली भाषाको समष्टि रूपलाई व्याख्या गर्दै बहृत् शब्दकोष लगायत रामायणको शुद्धाशुद्धीको विषयलाई समेत समेटेर पौराणिक विषयमा गहन अध्ययन गरी लेखिएका रचनाहरू साथै भानुका परम्परामा भएका विद्वान् वर्गको परिचयले र विभिन्न स्थानमा गरिएका कार्यहरूको अध्ययन तथा विश्लेषणले समस्त नेपाली साहित्यमा ठूलो योगदान पुऱ्याउने देखिन्छ । त्यसैले भानुसेवा समिति चौथो पुस्तालाई (भानुप्रतिष्ठानलाई) मार्गनिर्देशन गर्दै आफ्नो छोटो समयलाई (वि.सं. २०२६-२०५८) विराम दिएको पाइन्छ ।

३.३ साङ्गठनिक योगदान

भानुसेवा समितिले वि.सं. २०२६ सालदेखि आफ्नो संगठन स्थापना गर्‍यो । यसले भानु सम्बन्धी गतिविधि गर्दै आर्थिक भानु जन्ती मनाउने काय गर्दै अगाडि बढेको पाइन्छ । यसले गरेका साङ्गठनिक कार्यहरू यसप्रकार छन् -

३.३.१ साहित्यिक कार्यक्रम सञ्चालन र चुँदी रम्घाको विकासमा सक्रियता

संस्था जुन उद्देश्य र अभिलासा लिएर स्थापना भएको थियो । त्यसै अनुरूप अगाडि बढ्न खोजेको देखिन्छ । यसै क्रममा २०२६ सालमा स्थापना भएको भानुसेवा समितिले २०२७/२८ असार २९ गते भानु जयन्ती मनाउने कार्यमा सीमित देखिन्छ । वि.सं. २०२८ मा पृथ्वीराजमार्ग सञ्चालनमा आएपछि टाढाबाट पनि चुँदी रम्घा आउन सुगम भयो । वि.सं. २०२९ सालको भानु जयन्तीमा नेपाल शिक्षा परिषद्का सविच गोपाल पाँडे “असिम” का सक्रियतामा कवि धरणीधर कोइराला, सिद्धिचरण श्रेष्ठ जस्ता साहित्यकारहरूको टोलीले चुँदी रम्घा आई भानु जयन्ती मनाउने कार्यमा सहयोग गरेको थियो । यस कार्यमा भानुसेवा समितिले साहित्यिक व्यक्तिको उपस्थितिमा कविता प्रतियोगिता पनि सञ्चालन गरेको थियो । उत्कृष्ट व्यक्तिलाइ पुरस्कारको वितरण गर्ने काम गरेको थियो । वि.सं. २०३१ सालमा नेपाली विभागका विद्यार्थीहरू सामूहिक रूपमा चुँदी रम्घा गई भानुजयन्ती मनाए जसमा भानुसेवा समितिले त्यहाँ आगमन व्यक्तिहरूको व्यवस्था मिलाउने कार्य गरेको थियो ।

चुँदी रम्घामा अतिथिहरूको आगमनमा वृद्धि हुँदै जाँदा आवश्यक पूर्वाधारका लागि भानुका सन्ततिहरूको सहयोगमा दुई भवन निर्माण भयो । उक्त भवन वि.सं. २०३२ सालमा भानुसेवा समितिको सक्रियतामा उद्घाटन गरिएपछि चुँदी रम्घाको विकासमा भानुसेवा समितिको सक्रियता बढ्न गयो ।

३.३.२ उच्च व्यक्तिहरूको उपस्थिति अनुसन्धानमूलक पत्रिका प्रकाशन

वि.सं. २०३३ मा भानु सेवा समितिद्वारा १६३ औं भानुजयन्तीका अवसरमा चुँदी रम्घामा विशेष कार्यक्रमको आयोजना गरी भानु जयन्ती मनाएको थियो । उक्त कार्यक्रमका निम्ति तत्कालिन शिक्षामन्त्री हर्कबहादुर गुरुङ, बासेदव त्रिपाठी, प्रा. चुडामणि बन्धु आदि व्यक्तिहरूलाई तथा गण्डकी जिल्लाका अञ्चलाधीश शङ्करराज पाठक, स्थानीय जनप्रतिनिधिहरू र कार्यालय प्रमुखहरूलाई चुँदी रम्घा पुऱ्याउने कार्य भएको थियो । यसै अवसरमा तीनदिने साहित्यिक कार्यक्रम गरिएको थियो (भानुदर्शन, २०५९, पृ. ५३)

यस्तै भानुभक्त सम्बन्धी अध्ययन अनुसन्धानमूलक पत्रिका प्रकाशन गर्ने काम गरी १६४ औं भानुको जन्म जयन्तीका अवसरमा वि.सं. २०३५ आषाढ अङ्क प्रकाशित गर्‍यो । यसका सम्पादकमा शिवराज आचार्य, नरहरि आचार्य र व्रतराज आचार्य थिए ।

३.३.३ प्रभातफेरी र नगरपरिक्रमा कार्यको सुरुवात

भानुसेवा समितिले वि.सं. २०३४ देखि भानुजयन्तीलाई बन्द कोठाबाट खुल्ला सडककमा विस्तार गरेको थियो । नेपालमा यसै वर्षदेखि भानु जयन्तीका दिन बिहान प्रभातफेरी सहित नगरपरिक्रमा गर्ने परम्परा थालिएको छ । रक्षा मन्त्रालयको विशेष निर्णयबाट जङ्गी अड्डाले उपलब्ध गराइएको दुई घोडे बग्गीमा भानुभक्तको प्रतिमा (फोटो) राखी नगरपरिक्रमा गरिने उक्त कार्यक्रममा कवि, कलाकारहरूका अतिरिक्त सम्मानीय प्रधानमन्त्री, सम्माननीय सभामुख, माननीय प्रधानमन्त्री, सांसदज्यूहरू, विशिष्ट श्रेणीका कर्मचारीहरूसमेत सहभागी बन्ने परम्परा सोही वर्षदेखि प्रारम्भ भएको थियो भने उक्त कार्यक्रममा नेपाल स्काउट, राष्ट्रिय सेवा दल र विभिन्न विद्यालयका छात्रछात्राहरू सम्मिलित हुने यो परम्परा रहिआएको छ । यो परम्परा वि.सं. २०५८ मा श्री ५ वीरेन्द्रको स्वर्गारोहण भएको वर्ष स्थगित गरिए तापनि अरु वर्ष नियमित रूपमा सञ्चालन हुँदै आएको छ ।

३.३.४ कार्यालय स्थापना गर्ने प्रयास र गुरुयोजना प्रस्ताव निर्णय

भानु सेवा समितिले काठमाडौंमा आफ्नो स्थायी कार्यालय स्थापनाका निम्ति गुठी संस्थानको सम्पर्क गरी पकनाजोलस्थित एउटा पाटीमा कार्यालयको विधिवत उद्घाटन गरी साइनबोर्ड भुण्ड्याइएको थियो तर केही समयपछि यसले पूर्णता पाउन नसक्दा प्रयत्नमा नै सीमित रह्यो । यस समितिले आदिकविको जन्मस्थललाई साहित्यिक तीर्थस्थलका रूपमा विकसित गर्न प्रयत्नशील रहने भनी उल्लेख गरिए अनुरूप समितिले वि.सं. २०३९ मा गुरुयोजना प्रस्ताव तर्जुमा गरी कार्यान्वयन पक्षमा समेत कार्य गर्न समिति गठन गरेको थियो । समितिका अध्यक्ष श्रीभद्र शर्माको संयोजकत्वमा गठित उक्त समितिमा सिद्धिचरण श्रेष्ठ, माधवप्रसाद घिमिरे, कृष्णचन्द्र सिंह प्रधान, क्षेत्रप्रताप अधिकारी, कमलमणि दीक्षित, वासुदेव त्रिपाठी, चूडामणि बन्धु, भीमबहादुर अधिकारी, शिवराज आचार्य, रमा शर्मा, दैवज्जराज न्यौपाने, जयराज आचार्य, बट्टी खनाल, सुधीर खनाल र ब्रतराज आचार्य सदस्य थिए भने समितिका महासचिव हरिहर भट्टराइले सचिवको कार्य गरेका थिए । समितिले गुरुयोजनाको विस्तृत रूपरेखा तयार गरी कार्यान्वयनका दृष्टिले चरण विभाजन र सम्बन्धित निकायहरू तोक्यो तत्कालीन प्रधानमन्त्री सूर्यबहादुर थापा समक्ष बुझाएको थियो भने प्रधानमन्त्रीले पनि त्यसलाई क्रमशः कार्यान्वयन गर्दै लैजाने आश्वासन दिएका थिए (भानुदर्शन, २०५९, पृ. ५५) ।

३.३.५ स्मृति भवनमा कर्मचारीको व्यवस्था

आदिकविको जन्मस्थल चुँदी रम्घामा अतिथिभवन र स्मृतिभवनको निर्माणका निम्ति प्रारम्भमा नेपाली शिक्षा परिषद्ले सक्रियता देखाएको भए तापनि वि.सं. २०३९ मा भानु सेवा समितिले विशेष सक्रियता देखाइ भवनको उद्घाटन गराएको थियो र सोही समयदेखि नै उक्त भवनमा पुस्तकालय र भानु स्मृति संग्रहालय सञ्चालन हुँदै आएका थिए । यसैले उक्त भवनको हेरचाह गरी पुस्तकालय समेत सञ्चालन गर्नका निम्ति त्यहाँ कर्मचारीहरूको व्यवस्था मिलाउनु जरुरी थियो । यसका

निमित्त समितिले श्री ५ को सरकारमा अनुरोध गरी वि.सं. २०३९ देखि एक खरिदार र दुई पियनको प्रबन्ध मिलाएको थियो । उक्त व्यवस्था वि.सं. २०५४ मा भानु जन्मस्थान विकास समितिका गठन नहुँदासम्म कायमै थियो । नियमित कर्मचारीको व्यवस्था भएपछि रम्घालीहरूले वि.सं. २००८ सालदेखि सञ्चालन गर्दै आएको भानु पुस्तकालय पनि तिनै कर्मचारीहरूको जिम्मेवारीमा सञ्चालन हुन थालेको थियो (भानुदर्शन, २०५९-५६) ।

३.३.६ चुँदी रम्घामा भानु जयन्तीको नियमितता र सार्वजनिक विदाको निर्णय

भानु सेवा समितिले वि.सं. २०२३ देखि नै चुँदी रम्घामा साहित्यकारहरू पठाई आदिकको जन्मस्थलमा मनाउने भानुजयन्तीलाई भव्यता प्रदान गर्दै आएको थियो । यसरी प्रत्येक वर्ष चुँदी रम्घा जाने साहित्यकारहरूको सूची निकै लामो हुन सक्छ र सबैको नाम अहिले उपलब्ध नहुन सक्ने पनि हुन्छ । जसमध्ये पनि राममणि रिसाल, वासु रिमाल यात्री, कमलमणि दीक्षित, भरतराज पन्त, भरतराज मन्थलीय, दैवज्ञराज न्यौपाने, डा.वासुदेव त्रिपाठी, शिव अधिकारी, हरिभक्त कटुवार, अच्युतरमण अधिकारी, यज्ञनिधि दाहाल, विष्णुराज आत्रेय, खेमराज केशवशरण, तुलसीप्रसाद भट्टराई आदिको नाम उपलब्ध छ ।

यस समितिले अर्को ठूलो योगदानका रूपमा सार्वजनिक विदाको निर्णय गरेको छ । सार्वजनिक चाडको रूप प्रदान गर्ने उद्देश्यले वि.सं. २०३९ मा श्री ५ को सरकारमा अनुरोध गरेको थियो र श्री ५ को सरकारले पनि वि.सं. २०३९।३।२४ गते राष्ट्रिय शिक्षा समिति मार्फत एक निर्णय गरी अधिराज्यको विद्यालयहरूमा परिपत्र जाहेर गरेको थियो - “प्रत्येक वर्ष आषाढ २९ गते भानु जयन्तीका दिन अधिराज्यका सम्पूर्ण विद्यालयहरूलाई विदा दिने सम्बन्धमा शिक्षा तथा संस्कृति मन्त्रालयको प्रस्ताव उपर छलफल हुँदा विद्यालयहरूलाई विदा भन्नुको सट्टा अधिराज्यभरका सम्पूर्ण विद्यालय तहमा आषाढ २९ गते नियमित कक्षा सञ्चालन नगरी उपस्थिति हुने अनिवार्य गराई विभिन्न कार्यक्रमहरूको आयोजना

गरी भव्य रूपमा भानु जयन्ती मनाउन परिपत्र गर्ने ठहर भयो ।” उक्त निर्णय बमोजिम हालसम्म पनि विद्यालयहरूले कार्यक्रम सञ्चालन गर्दै आइरहेका छन् ।

३.३.७ भानु प्रतिभाको मर्मत र भानुजयन्ती मनाउने परम्पराका विस्तार

चुँदी रम्घामा साहित्यकारहरु जाने क्रम क्रमशः विस्तार हुँदै गए पनि वि.सं. २०३९ फागुनमा एउटा हुनै नहुने दुर्घटना घटेको थियो । कुनै राष्ट्रघातीले नशाको मातमा रम्घाको शिखरमा स्थापित भानु प्रतिभाको तोडफोड गरी शिर र हात समेत गायर गरिदियो । उक्त घटनाले नेपाली मात्रलाई दुखित बनायो (यस दुःख क्षणमा रम्घालीहरूले देखाएका साहसमा भानुसेवा समितिले पनि होस्टेमा हैसे मिलायो । दुवै संस्थाले संयुक्त रूपमा श्री ५ को सरकारसँग अनुरोध गरी आर्थिक वर्ष २०४०/४१ मा २०,००० रूपैयाँ निकास गराई मूर्तिको मर्मत सम्भार गर्नुका साथै रम्घास्थित स्मारकमा केही सुरक्षात्मक प्रयासहरूका साथ पुनर्स्थापना गरिएको थियो ।

यसैगरी आदिकविको जन्मजयन्ती मनाउने परम्परालाई काठमाडौं र चुँदी रम्घामा मात्र सीमित नराखी अधिराज्यका प्रत्येक सदरमुकाम र सांस्कृतिक केन्द्रहरूमा विस्तार गर्नका निम्ति पनि प्रयास अघि बढाइएको थियो । यस क्रममा गोर्खा, लमजुङ, कास्की, स्याङ्जा, बाग्लुङ, पाल्पा, चितवन, कपिलवस्तु आदि जिल्लामा स्थानीय साहित्यिक संस्थाहरूको अनुरोधमा साहित्यकारहरूलाई पठाई भानुजयन्ती मनाउने परम्पराको विकास गर्न उत्प्रेरित गरेको थियो । यस क्रममा रसुवा, बभाङ जस्ता जिल्लाका सदरमुकाममा पनि स्थानीय संस्थाहरूको सक्रियतामा भानु जयन्ती मनाउन थालिएको थियो (भानुदर्शन, २०५९, पृ. ५७) । यसरी भानुसेवा समितिले आफ्नो परम्परालाई भानुजयन्तीकै उत्सवका रूपमा वि.सं. २०४२ देखि २०४४ सम्म मनाउँदै अगाडि बढेको र वि.सं. २०४४ सालमा सरकारी निकायमा औपचारिक रूप प्राप्त गरेको र यसपछि पुनर्गठन प्रक्रिया शुरु भएको पाइन्छ ।

समयसँगै प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापना सँगै २०४६ सालपछि आफ्ना कार्यलाई प्रजातान्त्रिक रूपमा समय सापेक्ष कार्य गर्दै अगाडि बढेको पाइन्छ । मिति २०४७।३।१४ मा बसेको भानुसेवा समितिको भेलाले भानु जयन्तीका अवसरमा प्रभात फेरी र नगरपरिक्रमाको कार्यक्रम गर्ने कार्य शुरु गरियो जसले गर्दा साहित्येतर व्यक्तिहरूमा पनि भानुप्रतिको श्रद्धा जाग्यो र व्यापक रूपमा प्रचार प्रसार भयो । एवं प्रकारले वार्षिक कार्यक्रमलाई ४८/४९ सालमा पनि वार्षिक भानु जयन्ती मनाउने कार्य जारी रह्यो जसले गर्दा भानुसेवा समितिले आफ्नो योगदानलाई निरन्तरता दिएको पाइन्छ ।

वि.सं. २०५० देखि २०५९ सम्म यसै गरी आफ्नो कार्यलाई भानुसम्बन्धी कार्यहरू गर्दै आएको र भानुप्रतिष्ठानमा परिणत भए लगत्तै सम्पूर्ण क्षेत्रबाट प्रतिष्ठानलाई सहयोग पुगेको र उक्त प्रतिष्ठानले पनि आफ्नो कार्यलाई निरन्तरता दिएको पाइन्छ ।

अन्य योगदानमा भानुसेवा समितिद्वारा भानुभक्त आचार्यले नेपाली भाषाको विकासमा मात्र होइन नेपाली साहित्यिक र संस्कृतिको विकासमा पनि ठूलो योगदान गरेका छन् । नेपाली साहित्यको इतिहासमा भानुभक्तको रामायण पहिलो उच्च स्तरीय रचना हो र यसको लोकप्रियता आज पनि त्यति नै छ जति पहिला थियो । भानुभक्त आचार्यकै प्रेरणत्वले नेपाली साहित्यको श्री वृद्धिमा अनेकौं कविहरूले आफ्नो कलम चलाए । भानुभक्तीय रामायणले हाम्रो राष्ट्रिय संस्कृतिमा ठूलो प्रभाव पारेको छ । त्यसैले आदिकवि भानुभक्त आचार्यको जन्मजयन्ती मनाउनु हाम्रो लागि सर्वथा : उचित मात्र होइन कि हाम्रो राष्ट्रिय कर्तव्य पनि हो । यस किसिमको कार्यक्रमले हामीमा राष्ट्रियताको बोध र जागरण पैदा गर्न पनि सघाउ पुग्छ । त्यसैले भानु सेवा समितिले यसको निरन्तरतालाई वि.सं. २०५९ सालसम्म वार्षिक गतिविधिका साथ प्रतिष्ठान सम्म पुऱ्याइ दिनु नै यसको विशेष योगदानका रूपमा मानिन्छ ।

चौथो परिच्छेद

भानु सेवा समितिका सहयोगी संस्थाहरू

प्रारम्भिक समयदेखि अद्यावधिक यससंग सम्बन्धित संस्थाहरू नै “भानु सेवा समिति” का सहयोगी संस्थाहरू भएका कारण भानु पुस्तकालय सहयोग समिति - (२००८) देखि भानु स्मृति सङ्ग्रहालय सञ्चालक समिति (२०६६) सम्मका संस्थाहरूलाई सहयोगी रूपमा राखिएको छ : जुन यसप्रकार छन्-

४.१ भानु पुस्तकालय सहयोग समिति (वि.सं. २००८-२०११)

वि.सं. २००८ बैशाखमा तनहुँको चुँदी रम्घामा भानु पुस्तकालयको स्थापना गरिएपछि सोही वर्ष काठमाडौँमा भानु पुस्तकालय सहयोग समिति गठन भएको देखिन्छ । यातायातको असुविधा र चुँदी रम्घामा भर्खर मात्र भानु पुस्तकालय स्थापना भएको अवस्थामा पुस्तकालयको विकास तथा विस्तार र भानु जन्मस्थलको उन्नतिका लागि काठमाडौँमा रही काम गर्न अति आवश्यक थियो । त्यसैले तनहुँका व्यक्तित्व, भानुभक्तका सन्ततिहरू तथा नेपाली साहित्यका सर्जकहरू मिलेर आमगत रूपमा साहित्यिक कार्यलाई सक्रियताका साथ अगाडि बढाइयो । प्रा. यदुनाथ खनालको सभापतित्वमा गठित उक्त समितिमा तीर्थराज आचार्य, सोमनाथ पौडेल आदि सदस्य रहेका थिए भने सचिवमा रामचन्द्र पौडेल थिए (वाग्ले, २०६६: ३) ।

भानु पुस्तकालय सहयोग समितिले वि.सं. २००९ देखि प्रतिवर्ष आषाढ २९ गते भानु जयन्ती मनाउने परम्परा थालनी गरेको बुझिन्छ । समितिले पुस्तकालयको विस्तारका लागि पुस्तकहरूको खोजी गर्नुका साथै पुस्तकालयको आर्थिक एवम् भौतिक विस्तार र विकास गर्न विभिन्न प्रयासहरू गरेको देखिन्छ ।

४.२ भानुभक्त समिति (२००८ देखि अहिलेसम्म)

भानु पुस्तकालय स्थापना गरिसकेपछि रम्घालीहरूले पुस्तकालयकै एक अंगका रूपमा भानु नाटक समिति पनि स्थापना गरेको बुझिन्छ । यस समिति पुस्तकालय

समिति जस्तो व्यवस्थित देखिँदैन तर स्थापनाकालदेखि नै पुस्तकालय अन्तर्गत कुनै न कुनै रूपमा समिति क्रियाशील रहेको जानकारी प्राप्त हुन्छ ।

नाटक समितिले नाटक प्रदर्शनका निम्ति, पर्दाहरू, कपडाहरू र सिङ्गार पटारका सामग्रीहरूका साथै नक्कली कपाल र दाही जुंगाहरूको समेत व्यवस्था गरेको देखिन्छ । चुँदी रम्घामा नाटक प्रदर्शनको परम्परा नियमित रूपमा चलेको देखिन्छ । यसैले नाटक प्रदर्शनको क्रमलाई पनि विभिन्न चरणमा विभाजन गरी अध्ययन गर्न सकिन्छ ।

४.२.१ पहिलो चरण (स्थापनाकालदेखि वि.सं. २०२३ सम्म)

वि.सं. २००८ सालदेखि नै चुँदी रम्घामा नाटक प्रदर्शन गर्ने परम्पराको सुरुवात भएको बुझिन्छ । वि.सं. २००८ मा प्रदर्शन गरिएको पहिलो नाटक श्रीप्रसाद दोस्रो नाटक भिमनिधि तिवारीको सहनशीला सुशीला (२००९) भएको बुझिन्छ । यस नाटकका नायकका रूपमा रामचन्द्र शर्मा पौडेल र एक पात्रका रूपमा गिरिराज आचार्यले अभिनय गरेको कुरा उहाँहरूबाट थाहा पाइन्छ । त्यसबेलामा नाटक प्रदर्शन गर्ने कार्यमा विभिन्न शैक्षिक क्रियाकलापमा क्रियाशील व्यक्तिहरू रामचन्द्र पण्डित 'सरस्वती', रामचन्द्र शर्मा पौडेल, सूर्यनाथ आचार्य, कोशबहादुर गुरुङ्ग, पं. रुद्रशङ्कर, पं. भोजराज आचार्य, पं. शिवशङ्कर आचार्य, पं. गिरिराज आचार्य, लक्ष्मीराज आचार्य आदिको उपस्थिति उल्लेखनीय मानिन्छ (रामचन्द्र पण्डित 'सरस्वती' सँगको अन्तर्वार्ता, चुँदी रम्घा, वर्ष ४, अङ्क ४, पृ. १०) । रम्घामा प्रदर्शित तेस्रो नाटक बालकृष्ण समद्वारा लेखिएको मुकुन्द इन्दिरा देखा पर्दछ । रामचन्द्र शर्मा पौडेलका अनुसार उक्त नाटकमा मुकुन्द पात्रको रूपमा उनी आफैले खेलेका थिए । त्यसैगरी समको अर्को नाटक भक्त भानुभक्त पनि चुँदीमा प्रदर्शित भएको थियो । उक्त नाटक प्रदर्शन गर्दा भानुभक्तको भूमिका कृष्णहरि अर्यालले र घाँसीको गिरिराज आचार्यले खेलेका थिए भने हरिनाथ आचार्य, बद्रीनाथ ढकाल, गोपीनाथ आचार्य र दुर्गाभक्त ढकाल आदि पनि विभिन्न भूमिकामा रहेका थिए (शोधार्थी-दुर्गाभक्त ढकालसँगको कुराकानीमा आधारित) ।

नाटक प्रदर्शनका लागि सामग्रीहरू आवश्यक देखिएकाले काठमाडौँ बस्ने रम्घालीहरूले चन्दा सङ्कलन गरी केही सामग्रीहरू किनेर बाकसमा राखी रम्घा पुऱ्याएको जानकारी पाइन्छ, भने विजया दशमीको अवसर पारेर काठमाडौँमा पढ्न बस्ने विद्यार्थीहरू घर आउने हुँदा रम्घामा वर्षे पिच्छे, नवमीका दिन नाटक प्रदर्शन गर्ने गरेको बुझिन्छ । तर समाजमा देखिएको मत विभेदले केही समय नाटक प्रदर्शनमा पनि विभेद आएको र एकै समयमा दुई नाटक प्रदर्शन भएको पनि बुझिन्छ । यसरी प्रदर्शन भएका नाटक थिए पुतली र प्रायश्चित । तर त्यो विभेद छिट्टै अन्त्य भएको थियो र वि.सं. २०१५ र २०१७ मा एकै ठाउँमा महाभारत र पञ्चतन्त्र प्रदर्शन गरिएको जानकारी पाइन्छ । यसै गरी वि.सं. (२०२०) मा नारायणदत्त शास्त्रीको रामवनवास, २०२१ मा उनैको आमा अनि २०२२ मा लेखनाथ पौड्यालको भर्तृहरिनिर्वेद र २०२३ मा भीमनिधि तिवारीको पुतली नाटक मञ्चन भएको जानकारी पनि पाइन्छ ।

४.२.२ दोस्रो चरण (वि.सं. २०२४ देखि २०३५ सम्म)

दोस्रो चरणको प्रारम्भ भएपछि नाटक प्रदर्शनमा नयाँ पुस्ताको सक्रिय सहभागिता देखिन्छ । स्थानीय तहमा नै नयाँ पुस्ताका सिर्जनशील युवाहरू आफैले नाटक रचना गर्ने र प्रदर्शन गर्ने गरेको बुझिन्छ । वि.सं. २०२४ मा साक्षरता दिवसका दिन साक्षरता किन नाटक प्रदर्शन गरिएको थियो । यो नाटक शम्पा उपाध्यायले रचना गरेका थिए । विशेष गरेर ग्रामीण जनतालाई मनोरञ्जन गराउँदै शिक्षाको महत्त्व बुझाउनका लागि यो नाटक प्रदर्शन गराएको जानकारी पाइन्छ । दोस्रो चरणमा पनि सुरु सुरुमा भीमनिधि तिवारीका नाटकहरू तथा एकाङ्कीहरू प्रदर्शन गरिने भन्ने जानकारी पाइन्छ । यस समयमा नाटक प्रदर्शनमा सम्पा उपाध्याय, मुक्ति पण्डित, काशीराज आचार्य, मोहीधर काफ्ले, लक्ष्मीविलास आचार्य, ब्रतराज आचार्य, श्रीभक्त आचार्य आदिको सक्रियता रहेको पाइन्छ ।

वि.सं. २०२७/२८ देखि नाटक प्रदर्शनमा नयाँ पुस्ताले नयाँ प्रविधिको प्रयोग भित्र्याइएको पाइन्छ । यसै समयदेखि नाटकको प्रदर्शनका क्रममा आकर्षक पोष्टरहरू

बनाई चुँदी रम्घाका अतिरिक्त तनहुँका विभिन्न ठाउँहरू मैवल, भन्सा, संजुर, पुरकोट आदि ठाउँमा टोली खटिइ टास्ने गरिएको जानकारी पाइन्छ । साथै रम्घाका नाटक टोलीलाई अन्य ठाउँबाट नाटक प्रदर्शनका लागि निम्ता आउन थालेको जानकारी पनि पाइन्छ । सुरुका दिनमा नाटक प्रदर्शनमा ब्राह्मण जातिको मात्र सङ्लग्नता रहने गरेकोमा वि.सं. २०३० तिर आइपुगेपछि अरू जात जातिका मानिस पनि सहभागी हुने गरेको बुझिन्छ । यसरी सहभागी हुनेहरू थिए, पदमबहादुर रानाभाट, लालबहादुर गुरुङ्ग, जितबहादुर दमै आदि । सुरु सुरुमा नाटकमा पुरुष पात्रहरूको मात्र सक्रियता रहने गरेको र महिला पात्रको भूमिका पनि पुरुष पात्रले नै निर्वाह गर्दै आएको पाइन्छ । तर दोस्रो चरणमा आएर नाटकमा महिला पात्रहरूको प्रवेश हुन थालेको पाइन्छ । यसरी नाटकमा सहभागी महिलाहरू थिए: पम्फा रानाभाट, मीरा, आचार्य, विन्दु रानाभाट (पण्डित), शान्ति आचार्य, अञ्जु आदिको सक्रियता । दोस्रो चरणमा प्रदर्शन भएका नाटकको विवरण क्रमबद्ध रूपमा नपाइए पनि वि.सं. २०३१ तिर लक्ष्मी आचार्यको सक्रियतामा हृदयचन्द्र सिंहको **मरुभूमिमा लेखक** नाटक मञ्चन गरिएको र वि.सं. २०३२ मा **दशैं** नाटक प्रदर्शन भएको जानकारी पाइन्छ । दोस्रो नाटक विधान आचार्यले रचना गरेका थिए । यो नाटक तिलाहारमा पनि प्रदर्शन गरिएको थियो ।

४.२.३ तेस्रो चरण (वि.सं. २०३६ पछि)

वि.सं. २०३६ अधिसम्म सांस्कृतिक, सामाजिक, पारिवारिक, शैक्षिक जागरणका लागि सोही अनुसारका विषयवस्तुमा केन्द्रित रहने गरेका नाटकहरूमा वि.सं. २०३६ पछि राजनैतिक विषयवस्तुले प्रवेश पाएको देखिन्छ । यसै समयमा **फेरि इतिहास दोहरिन्छ** नाटक प्रदर्शन भएको बुझिन्छ । मनबहादुर मुखियाद्वारा लिखित यसका पात्रहरूमा प्रविणको भूमिकामा विधान आचार्य, फेदड्वा र पारसको भूमिकामा हरिकृष्ण पौडेल, बाबुकृष्ण पौडेल र अन्य पात्रहरू सङ्लग्न रहेका थिए । यसैगरी विजय मल्लद्वारा रचिएको एकाङ्की **पर्खालभिन्न** वि.सं. २०३७/३८ तिर प्रदर्शन गरिएको जानकारी पाइन्छ । यो एकाङ्की प्रदर्शनमा ब्रतराज आचार्य, केदारभक्त आचार्य आदिको सक्रियता रहेको थियो । चुँदी फाटमा यो नाटक प्रदर्शन गर्दा नाटक

प्रदर्शनमा पहिलो पटक टिकट बिक्री गरी दर्शकहरूबाट आर्थिक सहयोग जुटाएको बुझिन आउँछ ।

रम्घाका युवाहरू काठमाडौँ लगायत अन्य ठाउँमा अध्ययन अध्यापनका सिलसिलामा जाँदा त्यहाँबाट प्राप्त गरेका नाटक सम्बन्धित विभिन्न तौरतरिकाका साथै प्रविधिको प्रभाव पनि विस्तारै रम्घाको नाटक प्रदर्शनतमा पनि पर्न गएको बुझिन्छ । यसै क्रममा नाटकका पात्रको भूमिका निर्वाह गर्दा एकजना पात्रले दुई जना पात्रको भूमिका निर्वाह गरेका आधा पुरुष र आधा महिलाको पहिरनमा नाटक खेलेका देखिन्छन् । आधुनिक कथाकार गुरुप्रसाद मैनालीका कथा सङ्ग्रहका धेरेजसो कथाहरूलाई तत्कालीन क्रियाशील नाटकप्रेमीहरूले नाटक बर्ना प्रदर्शन गरेको पनि जानकारी पाइन्छ । नासो कथासङ्ग्रह भित्रको नासो कथाको सुभद्रा पात्रको भूमिका प्रदर्शन गर्दा विधान आचार्यले निर्वाह गरेको कुरा पनि उनीबाट नै बुझ्न सकिन्छ । नाटक विशेष गरेर फूलपाती, नवमी, र कोजाग्रत पूर्णिमाका दिनमा देखाइने गरेको पाइन्छ । वि.सं. २०४६ पछि एकातिर राजनीतिक प्रतिस्पर्धा तीव्र हुँदै गएका कारण गाउँको वातावरण धमिलिँदै गएको छ भने अर्कातिर सिनेमा र टेलिभिजनको प्रयोग बढ्दै गएका कारण गाउँघरमा देखाइने नाटकले दर्शकको मनोरञ्जन गराउन छोडेको छ । फलतः त्यसपछि चुँदी रम्घामा नाटक प्रदर्शन भएको देखिँदैन ।

४.२.४ निष्कर्ष

भानु पुस्तकालय स्थापना भएपछि रम्घा गाउँमा नै वि.सं. २००८ देखि सुदामा नाटकबाट नाटक प्रदर्शन गर्ने परम्परा प्रारम्भ भई यो पुस्तकालयको एक अंगका रूपमा देखा परेको पाइन्छ । पुस्तकालय प्रेमीहरूबाट पुस्तकालय समिति बनेको उक्त समितिका सदस्य सहित अन्य केही स्थानीयवासी मिलेर नाटक देखाउने कार्यको थालनी रम्घामा गरेको बुझिन्छ । मनोरञ्जनका अन्य साधनहरूको विकास नभै सकेको त्यस समयमा ग्रामीण जनतालाई मनोरञ्जन दिँदै केही राम्रा शिक्षा र सन्देशहरू पनि नाटकले दिएको बुझिन्छ । पछिल्लो समयमा रम्घालीको जीवनशैली, विद्वता उच्च देखिनु पनि नाटकको प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष प्रभावले हो भन्न सकिन्छ ।

नाट्य परम्परालाई हेर्दा अरू नाटककारले लेखेका केही नाटकहरू र स्थानीयबासीले तत्कालीन समाजको परिवेश सुहाउँदा नाटकहरू सृजना गरी प्रदर्शन गर्ने गरेको देखिन्छ । नाटकका साथै गीत (रत्यौली गीत, तीज आदि) प्रहसनहरूबाट रम्घाका अतिरिक्त तनहुँका विभिन्न स्थानहरू र छिमेकी जिल्ला लम्जुङ्ग, गोरखाका तनहुँसँग जोडिएका स्थानहरूका शिक्षा प्रेमी तथा नाटकप्रति चासो राख्नेहरूलाई यसले प्रभाव पारेको देखिन्छ । रम्घाका नाटकप्रेमी विभिन्न ठाउँमा गई नाटक प्रदर्शन गर्ने र अन्य स्थलका नाटकप्रेमीहरू पनि रम्घा आई नाटकमा भाग लिने गरेको देखिन्छ । वि.सं. २०४६/४७ पछि भने रम्घाका नाट्यप्रेमीहरू त्यति अग्रसर भएर नाटक प्रदर्शन गर्ने गरेको देखिँदैन ।

४.३ भानु पुस्तकालय सहायक समिति (वि.सं. २०११ - २०२६)

भानु पुस्तकालय सहयोग समितिलाई वि.सं. २०११ मा भानु पुस्तकालय सहायक समितिमा परिणत गरेको देखिन्छ, किनभने त्यसबखत चुँदी रम्घामा नै पुस्तकालय सञ्चालन समिति गठन भइसकेको थियो । सहायक समितिको अध्यक्षमा तीर्थराज आचार्य रहेका थिए भने सचिवमा रामचन्द्र पौडेल रहेका थिए । वि.सं. २०१२ तिर यस समितिले काठमाडौँको ठँहिटी टोलको एक घरमा दुई तलामाथि कोठा भाडामा लिई कार्यालय समेत सञ्चालन गरेको थियो । त्यस घरमा भानु पुस्तकालय सहायक समितिको साइनबोर्ड समेत टाँसिएको थियो ।

सहायक समितिले वि.सं. २०१३।०१।४ तिर भारतीय राजदूतावासबाट विभिन्न पुस्तकहरू उपहार प्राप्त गरी चुँदी रम्घा पठाएको जानकारी पाइन्छ । यस्ता पुस्तकहरूमा सूर्यविक्रम ज्ञवालीद्वारा सम्पादित रामायण विशेष देखिन्छ । चुँदी रम्घामा भानु स्मारक निर्माण गरी भानु प्रतिभा स्थापना गर्ने प्रक्रियामा पनि सहायक समितिको भूमिका उल्लेखनीय देखिन्छ । सहायक समितिका अध्यक्ष तीर्थराज आचार्यले २०१५ मा राजा महेन्द्रको पश्चिमाञ्चल भ्रमणका क्रमा तनहुँ दोरदोरबाट राजाबाट चुँदी रम्घा देखाई रम्घालीहरूको मागका बारेमा जानकारी गराएका थिए भने चुँदी रम्घामा स्थापनाका निम्ति भानु प्रतिभा निर्माण गर्ने कार्यमा पनि सहायक समितिका

तीर्थराज आचार्य, सोमनाथ आचार्य, विजय राज आचार्य, रामचन्द्र पौडेल, लक्ष्मीनाथ आचार्य आदि निकै खटेका थिए । सहायक समितिकै पहलमा स्मारक निर्माणका निमित्त भानु प्रतिमा निर्माणका निमित्त काठमाडौंमा जनहित संघले रु. १८००।- (एक हजार आठ सय) र तत्कालीन सांसद श्रीभद्र शर्माले रु. ५००।- (पाँच सय) र पुरातत्त्व विभागले रु. १०००।- (एक हजार) प्रदान गरेको पनि जानकारी पाइन्छ । साथै भारतीय राजदूतावासबाट रु. ५००।- प्राप्त भएको बुझिन्छ ।

भानु पुस्तकालय सहायक समितिमा २०१७।८ तिर लेखनाथ पौडेल अध्यक्ष भएको सूचना पाइन्छ तर त्यस बखतको निर्णय पुस्तिका प्राप्त नभएका कारण उक्त समिति कहिले गठन भएको हो र त्यसमा को को संलग्न थिए ? भन्ने यथार्थ विवरण भेटिँदैन ।

वि.सं. २०२१ बाट केही समय शिवराज आचार्यले भानु पुस्तकालय सहायक समितिलाई जगाएको बुझिन्छ । उनले भानु पुस्तकालयमा सहायक समितिको खोजी गर्दा सोमनाथ पौडेलका कालधाराका घरमा एउटा दराजमा उक्त समितिका केही सामग्रीहरू भेट्टाएका थिए । त्यसपछि उनले तल्लो चुँदीका काठमाडौंमा उपस्थित केही महानुभावहरूलाई सोमनाथ पौडेलका कालधाराका घरमा नै भेला गराई भानु पुस्तकालय सहायक समितिको नयाँ कार्य समिति बनाएका थिए । उक्त समितिमा राजेश्वर देकोटा अध्यक्ष, प्रा. जुननाथ पण्डित उपाध्यक्ष, प्रा. यदुनजाथ खनाल, न्यायाधीश भैरवप्रसाद उपाध्याय, प्रा. सोमनाथ पौडेल, कविराज तीर्थराज आचार्य, शिक्षक विजयराज आचार्य, खरिदार कृष्णप्रसाद पण्डित सदस्य र शिवराज आचार्य सचिव रहेको देखिन्छ ।

त्यस बखत रानीपोखरी संस्कृत छात्रावासमा बस्ने र अन्यत्र बस्ने समेत विद्यार्थीहरू विश्वनाथ आचार्य, साम्भराज आचार्य, विश्वराज आचार्य, केशवराज आचार्य, विष्णुचन्द्र आचार्य, बद्रिनाथ ढकाल, दुर्गाभक्त ढकाल, केशवराज पौडेल इत्यादि जागरिला सहयोगीहरूको सहयोगको परिचालन गरी विदामा चुँदी रम्घामा समेत क्रियाशील भई भानु पुस्तकालयका हराएर अवशिष्ट रहेका

पुस्तकहरूको सूची बनाउने पुस्तकालय व्यवस्थित गर्ने, पुस्तकालयको पुरानो हिसाब उठाई दराज, मेच, टेबल इत्यादि काठमाडौँमा किनी चुँदी रम्घा पुर्याई त्यहाँ पुस्तकालयका उपकरणहरूको व्यवस्था मिलाउने, मूल सञ्चालक समितिको पुनर्गठन गराउने, पुस्तकाध्यक्षलाई पुस्तकहरू व्यवस्थित रूपमा राख्न र दिने लिने गर्न सहयोग गर्ने काठमाडौँ शिक्षा मन्त्रालय, भारतीय राजदूतावास इत्यादिबाट प्रज्ञा प्रतिष्ठानका प्रकाशन समेतका महत्त्वपूर्ण धेरै पुस्तकहरू प्राप्त गर्ने, लोकसेवा आयोगका परीक्षा दिन चाहनेहरूलाई आवश्यक र उपयोगी हुने पुस्तकहरू किन्ने तिनलाई चुँदी रम्घा पुऱ्याएने र व्यवस्थित गरी राख्ने समेत काम गरिएको थियो ।

वि.सं. २०२० भन्दा अगाडि भानु जयन्ती मनाउने कार्य केही निष्क्रिय रहेको अवस्थामा नयाँ कार्यसमिति बनेपछि उक्त समितिले त्यस कार्यलाई क्रियाशील रूपमा गर्दै लगेको थियो भने मासिक रूपमा चन्दा उठाई वि.सं. २०२३ मा भानुका लघुकृतिहरू नामक कृति पनि प्रकाशन गरेको थियो र त्यसपछि यो समिति पनि निष्क्रिय बन्न पुगेको थियो ।

४.४ भानु स्मारक निर्माण समिति (वि.सं. २०१६-२०२३)

भानु पुस्तकालयको स्थापनाकालको एक उद्देश्य रम्घाको डाँडामा भानु स्मारक निर्माण गरी भानु प्रतिमा स्थापना गर्नु रहेको थियो । उक्त उद्देश्य वि.सं. २०१५ पछि कार्यान्वयन हुने प्रक्रियामा अघि बढेको देखिन्छ । राजा महेन्द्र पश्चिमाञ्चल भ्रमणमा जाँदा सहायक समितिका अध्यक्ष तीर्थराज आचार्यले राजालाई दोरदोरबाट दुखीनले भानु जन्मस्थल चुँदी रम्घा देखाई रम्घामा भाषा पाठशालालाई संस्कृत माध्यमिक (मिडिल) विद्यालय बनाउनु पर्ने र भानु स्मारक निर्माण गरी प्रतिमा स्थापना गर्नुपर्ने माग गरेका थिए भने स्थानीय जनताको तर्फबाट सूर्यनाथ आचार्यले राजा समक्ष विन्तीपत्र चढाएका थिए । राजा महेन्द्रले पोखरा पुगेपछि रम्घालीहरूको दुबै माग स्वीकृत गरी चुँदी रम्घामा भानु स्मारक निर्माणका निम्ति रु. ५००० (पाँच हजार) समेत निकासो दिलाएका थिए । त्यसपछि भानु पुस्तकालयले भानु स्मारक निर्माण समिति गठन गरी स्मारक निर्माण प्रारम्भ गरेको थियो ।

वि.सं. २०१५ मा नै भानु स्मारक निर्माणका निमित्त चुँदी रम्घामा रुद्रशंकर पौडेलको अध्यक्षतामा भानु स्मारक निर्माण समिति गठन भइ निर्माण कार्य प्रारम्भ भएको पाइन्छ । उपलब्ध टिपोट अनुसार वि.सं. २०१७ भाद्र १ देखि भाद्र ३१ सम्म त्यस कार्यका लागि ७४ जनाले श्रमदान गरेका थिए । वि.सं. २०१८ मा समितिको पुनर्गठन हुँदा वडा हाकिम तेजबहादुर प्रसाइको अध्यक्षतामा २२ जनाको स्मारक निर्माण समिति गठन भएको थियो । त्यस समितिको पनि वि.सं. २०२० मा फेरि पुनर्गठन भएको देखिन्छ । प्राप्त टिपोट अनुसार त्यस बखतको समितिमा चित्रबहादुर गुरुङ्ग अध्यक्ष, जुन नारायण कोषाध्यक्ष, ज्ञानहरि पण्डित, सचिव र केही पछि सचिवमा केदारभक्त सहितको ११ जना पदाधिकारिहरू रहेका थिए भने ठेकेदार कोशबहादुर गुरुङ्ग थिए । भानु स्मारक निर्माणमा वि.सं. २०२१ माघ ४ गतेदेखि ११ गतेसम्म रम्घा मा.वि. का छात्रहरू ७ जनाले, दोरदोर पाठशालाका छात्र तथा शिक्षकहरू २० जना, शान्ति प्रा.वि. खातिथोकबाट ३३ जना, दोरदोर वडा नं. १ बाट २७ जना, चन्द्रावती मा.वि.बाट १२२ जनाका साथै थप्रेक शारदा शिक्षक सदनबाट सहयोग स्वरूप श्रमदान प्राप्त भएको कुरा प्राप्त पुरानो टिपोट अनुसार देखिन आएको छ । यस कार्यका लागि स्थानीय कर्मचारीले मासिक तलबबाट केही रकम कटाएर प्रदान गरेका थिए ।

चुँदी रम्घामा भानु स्मारक निर्माण गर्ने कार्यका लागि काठमाडौँमा पनि वि.सं. २०२१ कार्तिक १४ गते सूर्यविक्रम ज्ञवालीको अध्यक्षतामा ११ सदस्यिय भानु स्मारक सहयोग समिति गठन भएको थियो । प्राप्त टिपोट अनुसार त्यस समितिमा उपाध्यक्ष तीर्थराज आचार्य, सचिव शिवराज आचार्य, सदस्यहरू जनकलाल, गोपाल पाँडे, 'असीम', प्रा. प्रयागराज, लेखनाथ अधिकारी, शेषराज, भवदेव, केशवराज पौडेल रहेका थिए । त्यस्तै यस कार्यका लागि काठमाडौँमा चन्दा सङ्कलन समिति गठन भएको बुझिन्छ । त्यस समितिमा अध्यक्ष राजेश्वर देवकोटा, संयोजक शिवराज आचार्य तथा विश्वबन्धु, सूर्यविक्रम ज्ञवाली, माधव घिमिरे, भैरवप्रसाद, तीर्थराज आचार्य, धर्मराज थापा रहेका थिए । यस समितिको केही समयपछि पुनर्गठन हुँदा तेजबहादुर प्रसाइको सभापतित्वमा २२ जनाको समिति गठन भएको थियो । उपलब्ध टिपोटअनुसार त्यस समितिमा उपसभापति नरनाथ

आचार्य, सचिव ज्ञानहरि पण्डित सदस्यहरू तीर्थराज आचार्य, हरिकुमार श्रेष्ठ, राजकुमार श्रेष्ठ, विमलबहादुर थापा क्षेत्री, पिडिओ ब्रज मोहन, रामचन्द्र शर्मा, पशुपति, जुननारायण विष्णुभक्त शर्मा, विश्वराज आचार्य, हरिहर ढकाल, रामभक्त ढकाल, रुद्रशंकर, चित्रबहादुर, सूर्यनाथ आचार्य, सूर्यनाथ ढकाल, लक्ष्मीनाथ आचार्य, सत्यदेव, विजयराज, देवनिधि लोहनी रहेका थिए । त्यस्तै केही समयपछि यस समितिको पुनर्गठन हुँदा चित्रबहादुर शाहको सभापतित्वमा ११ सदस्ययि समितिको गठन भएको थियो । उक्त समितिमा उपसभापति शिवभक्त आचार्य, कोषाध्यक्ष जुननारायण, सचिव ज्ञानहरि पण्डित, सदस्यहरमा चतुर्भुज शर्मा, सूर्यनाथ ढकाल, नरनाथ, कोशबहादुर, रुद्रशंकर, नारायण ढकाल र कृष्णहरि अर्याल रहेको कुरा टिपोटबाट प्राप्त हुन आएको छ ।

विभिन्न स्रोतबाट सहयोग भएपछि रम्घालीहरूको हौसला बढ्न गई भानुभक्तको छनोट अर्धकदको प्रतिभा बनाउन काठमाडौँ बस्ने कालिगढ रत्नबहादुर तुलाधरलाई भानु सहायक समितिले जिम्मा दिएको थियो । प्रतिभा निर्माण गर्ने कार्यका लागि तीर्थराज आचार्य, सोमनाथ पौडेल, रामचन्द्र शर्मा पौडेल र लक्ष्मीनाथ आचार्य खटेर लागेका थिए । रामचन्द्र शर्मा पौडेलका अनुसार प्रतिभा निर्माण गर्दा कालिगढ रत्नबहादुरले ज्याला रु. ५०००/- मागेका थिए तर रु. ५००/- उसले भानुभक्तको नाममा चन्दा स्वरूप छोडेपछि रु. ४५००/- मा प्रतिभा प्राप्त भयो । वि.सं. २०१७ मा प्रतिभा एकपटक राजा महेन्द्रलाई अवलोकन गराएपछि हवाईजहाज मार्फत् पालुङ्गटारसम्म पठाइयो र त्यहाँबाट रम्घालीहरूले खुसी र हौसलाका साथ काधकाधै बोकेर रम्घासम्म पुऱ्याएका थिए ।

रामचन्द्र शर्मा पौडेलका अनुसार वि.सं. २०१७ मा रम्घा पुऱ्याइएको प्रतिभा सोही समय स्थापना गरिएन, प्रतिभा जहाँ पायो त्यही राख्न हुँदैन गुरुर्योजना बनाएर मात्र त्यही अनुसार राख्नुपर्दछ भन्ने तत्कालीन प्रधानमन्त्री विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको मान्यतालाई अनुसरण गरेर वि.सं. २०३३ मा मात्र रम्घाको डाडामा भानु स्मारकमा व्यवस्थित तरिकाले भानु प्रतिभा स्थापना गरिएको हो । यसरी रम्घामा स्थापना गरिएको प्रतिभा नेपालमा स्थापित दोस्रो भानु प्रतिभा हो । ढलौटको

प्रतिमामा भानुभक्त पन्थ मारेर हातमा कलम लिई लेख्न खोजेको आकृतिमा रहेका छन् ।

गाउँको भानु संस्कृत मिडिल स्कूल नजिकै रहेको सार्वजनिक जग्गामा बनाइएको स्मारकको वरिपरि पर्खाल लगाएर बीचमा ढुंगाले छाएको मन्दिर जस्तो बनाई बीच भागमा सिमेन्ट लगाएर षट्कोण आकारको चौकी बनाइएको र चौकीमाथि भानुभक्तको ढलौटको अर्धकदको प्रतिमा राखेको देखिन्छ ।

वि.सं. २०२३ को भानु जयन्तीका अवसरमा उक्त स्मारकको उद्घाटन र प्रतिभाको अनावरण तनहुँ जिल्लाका तत्कालीन जिल्ला पञ्चायत सभापति रामनाथ भट्टराइले गरेका थिए । यसपछि रम्घामा भानु जयन्ती मनाउने परम्परा निरन्तर विस्तार हुँदै गएको छ (तनहुँ सन्देश, २०६६) ।

४.५ भानु सेवा समिति (२०२६-२०५८)

भानु पुस्तकालय सहायक समिति निष्क्रिय हुँदै गएका कारण वि.सं. २०२६ भाद्र २१ मा काठमाडौँस्थित रम्घालीहरू र अरू पनि भानु प्रेमीहरूको बृहत् भेला गराई भानु पुस्तकालय सहायक समितिका उद्देश्य र कार्यक्षेत्रमा व्यापक परिवर्तन ल्याउने उद्देश्यले सहायक समितिलाई भानु सेवा समितिमा रूपान्तरण गरी सत्यदेव आचार्यको अध्यक्षतामा नयाँ कार्य समिति गठन भएको देखिन्छ । यस समितिले सहायक समितिले गर्दै आएका कार्यहरूलाई नियमितता दिए पनि नयाँ कार्यको थालनी गर्न सकेको देखिँदैन । यसलाई सक्रिय बनाउने उद्देश्यले २०३१ मा समितिको पुनर्गठन गरेको देखिन्छ । श्रीभद्र शर्माको अध्यक्षतामा कार्य समिति बनाई २०३१।३।२९ मा १६१ औं भानु जयन्ती मनाएको र यसै समयदेखि “भानु दर्शन” पत्रिका प्रकाशन गर्न प्रारम्भ गरेको देखिन्छ । यसपछिका कार्य भानु सेवा समितिको परिचय मै आइसकेको छ । अन्य निम्न कार्यहरूको योगदान गर्दै आएको जसमा -

- (क) प्रभातफेरी र नरपरिक्रमा
- (ख) अनुसन्धानमूलक पत्रिका प्रकाशन

- (ग) कार्यालय स्थापना गर्ने प्रयत्न
- (घ) गुरुयोजना प्रस्ताव निर्माण स्मृति भवनमा कर्मचारीको व्यवस्था
- (ङ) स्मृति भवनमा कर्मचारीको व्यवस्था
- (च) चुँदी रम्घामा भानु जयन्तीको नियमितता
- (छ) सार्वजनिक विदाको निर्णय
- (ज) भानु प्रतिमाको मर्मतमा सहयोग
- (झ) भानु जयन्ती मनाउने परम्पराको विस्तार जस्ता कार्यहरू पर्दछन् ।

४.६ भानु जन्मस्थल विकास समिति (वि.सं. २०५२)

आदिकवि भानुभक्तको जन्मस्थललाई चुँदी रम्घामा साहित्यिक तीर्थस्थलका रूपमा विकसित गर्नका निम्ति भानु पुस्तकालय (२००८) ले जनस्तरबाट प्रयास थलेपछि नेपाल सरकारको ध्यान पनि यसतर्फ क्रमशः आकर्षित हुँदै आएको पाइन्छ । वि.सं. २०१५ मा भानु स्मारक निर्माणका निम्ति रु. ५०००१- निकासा हुनु, वि.सं. २०३१ मा चुँदी वेंसीमा भानु स्मृति भवन र भानु अतिथि भवन बन्नु अनि वि.सं. २०३८ बाट भवनको सुरक्षाका निम्ति कर्मचारीहरूको व्यवस्था हुनु यसैको परिणाम हो । भाषा र साहित्यका माध्यमले राष्ट्रलाई एकताको सुत्रमा आवद्ध गर्न महत्त्वपूर्ण योगदान दिने नेपाली भाषाका आदिकवि भानुभक्तको जन्मस्थललाई साहित्यिक तीर्थस्थलका रूपमा विकसित गर्नका निम्ति यति मात्र पर्याप्त थिएन ।

कुनै पनि सभ्य समाजमा आफ्नो भाषा र संस्कृतिको उन्नयनमा विशिष्ट योगदान पुर्याउने सर्जकको स्मरणमा राष्ट्रिय, अन्तर्राष्ट्रिय स्तरका भाषा साहित्यिक पर्यटकीय क्षेत्रहरू बन्ने गर्दछन् जस्तै शेक्सपियर, गोर्की, तुलसीदास, रविन्द्रनाथ टैगोर आदि । यसैगरी नेपाली भाषाका जगेर्नाकार आदिकवि भानुभक्तको सम्मानमा कुनै जिम्मेवार समिति बन्नु स्वभाविक थियो । यसै तथ्यलाई ध्यानमा राखेर नेपाली भाषा र साहित्यका मूर्धन्य व्यक्ति आदिकवि भानुभक्त आचार्यको जन्मस्थलको सांस्कृतिक, साहित्यिक, सामाजिक आदि पक्षको संरक्षण एवम् संवर्द्धन गरी नेपाली भाषा र साहित्यको विशिष्ट केन्द्रको रूपमा विकसित गर्ने उद्देश्य राखी

तत्कालीन श्री ५ को सरकारबाट विकास समिति ऐन २०१३ को दफा ३ ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी वि.सं. २०५२ मा भानु जन्मस्थल विकास समिति गठन ओदश जारी गरेको थियो ।

४.६.१ समिति गठनका उद्देश्यहरू

भानु जन्मस्थल विकास समितिले यस संस्थाका विविध उद्देश्यहरूलाई मुख्य दुई प्रकारमा विभाजित गरेको देखिन्छ । ती यसप्रकार छन् :-

- (क) साहित्यिक, सांस्कृतिक पक्षको संरक्षण, संवर्द्धन एवम् विस्तार ।
- (ख) भौतिक निर्माण तथा भौतिक सामग्री सङ्कलन ।

सांस्कृतिक साहित्यिक पक्ष

- भाषा र साहित्यको विकासमा सहयोग पुऱ्याउने हेतुले विविध प्रकारले छात्रवृत्तिको व्यवस्था गर्ने,
- आदिकविसँग प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा सम्बन्धित रहेका प्राचीन सांस्कृतिक, ऐतिहासिक तथा पुरातात्विक महत्त्वका स्थलहरूको संरक्षण संवर्द्धन एवम् पुननिर्माण गर्ने,
- भानु जन्मस्थलमा रहेको भानु पुस्तकालयलाई नेपाली भाषा र साहित्यको केन्द्रको रूपमा सुदृढ गराउने,
- आदिकवि भानुभक्तका समकालीन साहित्यकारका हस्तलिखित, पाण्डुलिपि एवम् मुद्रित सामग्रीहरू तथा भानुसँग सम्बन्धित प्राचीन सामग्रीहरूको सङ्कलन र संरक्षण गर्ने,
- भानु जन्मस्थलको प्राकृतिक सम्पदा एवम् वातावरणको संरक्षण तथा संवर्द्धन गर्ने,
- समय समयमा भाषिक, साहित्यिक, शैक्षिक तथा सांस्कृतिक महत्त्वका सभा सम्मेलन, गोष्ठी प्रदर्शनी एवम् महोत्सवको आयोजना गर्ने ।

सामाजिक पक्ष

- भानु जन्मस्थल क्षेत्रमा रहेका शैक्षिक संस्था, स्वास्थ्य केन्द्र, पुल, ढल, कुलो पानी, बिजुली, टेलिफोन, सडकजस्ता आधारभूत वस्तुहरूलाई व्यवस्थित गर्ने ।
- भानु जन्मस्थलसँग सम्बन्धित सरकारी तथा गैरसरकारी संस्थाहरूबीच आवश्यक समन्वय गर्ने गराउने ।
- भानु जन्मस्थलको गरिमालाई आघात पुऱ्याएने कामहरूलाई निरुत्साहित पार्ने ।

आर्थिक पक्ष

भानु जन्मस्थलको विकास सम्बन्धी योजना तथा कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गर्नका लागि नेपाल सरकार, विदेशी दातृ निकाय, राष्ट्रिय वा अन्तर्राष्ट्रिय संघ, संस्था, निकाय वा व्यक्तिबाट नगद, जिन्सी वा अन्य कुनै प्रकारको सहयोग नेपाल सरकारको पुर्व स्वीकृति लिई पिछ्छडिएका वर्ग, विपन्न वर्ग तथा ग्रामीण महिलाहरूको आर्थिक जीवनस्तर माथि उकास्ने खालका आयवृद्धि सम्बन्धी तालिमहरूको व्यवस्था मिलाउने ।

आयमूलक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संघ संस्थाहरूसँग समन्वय गरी कार्यान्वयन गर्ने गराउने (भानु जन्मस्थल विकास समितिबाट २०५२ मा प्रकाशित परिचय पुस्तिकाबाट) ।

४.६.२ समितिको भौगोलिक क्षेत्र

नेपाल सरकारले ताके अनुसारको भानु जन्मस्थल विकास समितिको भौगोलिक क्षेत्र निम्नानुसारको रहेको छ ।

- (क) भानु गाउँ विकास समितिका २, ३, ४, ५ र ६ नं. वडाहरू
- (ख) वरभञ्ज्याङ्ग गाउँ विकास समितिका ४, ५, ६ र ८ नं. वडाहरू
- (ग) तनहुँसुर गाउँ विकास समितिको १ नं. वडा

यी १० वडाहरूको समष्टि आयतनलाई सीमाङ्कन गर्दा अथवा चार किल्ला ठोक्दा, जन्मस्थल यस्तो बन्न आउँछ । पूर्वपट्टि थप्रेकको डाँडो हुँदै मर्स्याङ्दी नदीसम्म, दक्षिणमा नावरुड, महिबलको उत्तरी पानी ढोलो हुँदै पृथ्वी राजमार्ग डुम्रेसम्म, पश्चिममा तनहुँसुरको बेंसी भाग र उत्तरपट्टि फाउँदी खोला ।

४.६.३ समितिको स्वरूप

सरकारले जारी गरेको भानु जन्मस्थल विकास समिति गठन आदेशमा समितिको स्वरूप यसप्रकार हुने देखिन्छ :-

(क)	सरकारले तोकेको व्यक्ति	अध्यक्ष
(ख)	भानु जन्मस्थानसँग सम्बन्धित क्षेत्रका संसद सदस्य	सदस्य
(ग)	सभापति, तनहुँ जिल्ला विकास समिति	सदस्य
(घ)	अध्यक्ष भानु गाउँ विकास समिति	सदस्य
(ङ)	अध्यक्ष, वरभञ्ज्याङ्ग गाउँ विकास समिति	सदस्य
(च)	अध्यक्ष, तनहुँसुर गाउँ विकास समिति	सदस्य
(छ)	प्रमुख, जिल्ला अधिकारी, तनहुँ	सदस्य
(ज)	प्रमुख, मालपोत कार्यालय, तनहुँ	सदस्य
(झ)	प्रतिनिधि, संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय	सदस्य
(ञ)	भानु जन्मस्थल तथा नेपाली भाषा साहित्यको क्षेत्रमा विशिष्ट योगदान गरेको व्यक्तिहरूमध्ये नेपाल सरकारले मनोनित गरेका ३ जना	सदस्य
(ट)	कार्यकारी निर्देशक	सदस्य सचिव

४.६.४ समितिका मनोनित पदाधिकारी

कुनै पनि संघ संस्थाको गठन गरिएपछि त्यसलाई सुव्यवस्थित रूपमा सञ्चालन गर्नका लागि समितिको आवश्यकता पर्दछ । फलतः सरकारले भानु जन्मस्थल विकास समिति गठन आदेश जारी गरेको केही समयपछि

नै १३ सदस्यीय सञ्चालक समिति गठन गरेको छ । उक्त समितिमा रहेका पदेन सदस्य बाहेकका मनोनित पदाधिकारी र सदस्यहरू यसप्रकार थिए :

(क)	रामचन्द्र शर्मा पौडोल “रम्घाली”	अध्यक्ष
(ख)	प्रा.डा. वासुदेव त्रिपाठी	सदस्य
(ग)	डा. व्रतराज आचार्य	सदस्य
(घ)	लक्ष्मी आचार्य	सदस्य
(ङ)	सांसद निर्वाचन क्षेत्र नं. १	सदस्य
(च)	जिविस सभापति, तनहुँ	सदस्य
(छ)	भानु गाविस, अध्यक्ष	सदस्य
(ज)	वरभञ्ज्याङ्ग गाविस, अध्यक्ष	सदस्य
(झ)	तनहुँसुर गाविस, अध्यक्ष	सदस्य
(ञ)	प्रतिनिधि, शिक्षा तथा संस्कृति मन्त्रालय	सदस्य
(ट)	प्रमुख जिल्ला अधिकारी, तनहुँ	सदस्य
(ठ)	मालपोत अधिकृत, तनहुँ	सदस्य
(ड)	शम्पा उपाध्याय (कार्यकारी निर्देशक)	सदस्य

समितिको कार्यकाल दुई वर्ष मात्र रहेको हुँदा अध्यक्ष र सदस्यहरूको मनोनयन निरन्तर भइरहेको पाइन्छ । फलतः समितिको अध्यक्षमा अर्जुनबहादुर अधिकारी, मुक्ति खनाल र बरलाम ढकाल रहेका छन् भने सदस्यहरूमा दुर्गाभक्त ढकाल, विजयराज भट्टराई, मुक्तिनाथ आचार्य, क्षेत्रप्रताप अधिकारी, रेवतीरमण खनाल, दैवज्ञराज न्यौपाने, भीमबहादुर अधिकारी, जयराज आचार्य, बद्रीनाथ ढकाल, प्रभा भट्टराई (आचार्य), डिल्लीराज मिश्र आदि रहेका छन् । यसैगरी सदस्य सचिवमा शम्पा उपाध्यायपछि नविनराज दाहाल र त्यसपछि बोहोरा नियुक्त भएका छन् । हाल कार्यरत मनोनित पदाधिकारीहरू यसप्रकार छन् :-

श्रीभक्त आचार्य	अध्यक्ष
दुर्गाबहादुर अधिकारी	सदस्य

बालकुमारी लोहनी	सदस्य
एकबहादुर राना	सदस्य
नवीनराज दहाल (कार्यकारी निर्देशक)	सदस्य

(आचार्य, २०६०, पृ. ३८)

४.६.५ विकास समितिका प्रमुख कार्य

भानु जन्मस्थल विकास समिति गठन भएपछि वि.सं. २०५३ मा गठित प्राज्ञिक परामर्श समितिबाट प्राप्त अवधारणा पत्रमा उल्लेखित सुझाव अनुसार कार्य सुरु गरेको देखिन्छ । यसले गरेका मुख्य कार्यहरू यसप्रकार छन् :-

- (क) भानु पुस्तकालयको प्रवर्द्धन
- (ख) भानुभक्तिय सामग्रीको थप सङ्कलन
- (ग) आदिकवि भानुभक्त चलचित्र निर्माण
- (घ) भानुको जन्मथलो र वरपरको क्षेत्रमा बाटोघाटो निर्माण
- (ङ) मन्दिरहरूको निर्माण, पुनः निर्माण
- (च) भानु अतिथि भवनको निर्माण
- (छ) रम्घा बेसीदेख धर्मशालासम्मको उकालो बाटोमा सिंटी मार्ग निर्माण
- (ज) गाइथुनेमा मरणघाट पाटी निर्माण
- (झ) भानु सम्बन्धी खोज लगायत पुस्तक पत्रिकाको प्रकाशन
- (ञ) भानु गृहको निर्माण
- (ट) कार्यालयको प्राङ्गणमा भानुभक्तको पूर्णकदको सालिकको स्थापना र परिसर विकास
- (ठ) विशिष्ट कवि तथा साहित्यकारहरूको जन्म जयन्तीको आयोजना
- (ड) स्मारिका प्रकाशन
- (ढ) गुरुयोजना निर्माण आदि ।

आफ्नो तोकिएको भौगोलिक क्षेत्रलाई विकास गर्न यस समितिले अनेक प्रयत्न गरिरहेको बुझिन्छ । वि.सं. २०५३ मा गठित भानु जन्मस्थल विकास समितिले आफ्नो

लक्ष्यका निमित्त वि.सं. २०५३ मा गठित प्राज्ञिक वि.सं २०५३ मा गठित प्राज्ञिक परामर्श समितिबाट प्राप्त अवधारणा पत्रमा उल्लेखित सुझाव अनुसार कार्यहरू गरेको देखिन्छ । यस समितिको मुख्य लक्ष्य भानुभक्तको जन्मस्थलको भौतिक निर्माण तथा भानु सम्बन्धी भौतिक सामग्रीहरूको सङ्कलन एवम् भानु सम्बन्धी साहित्यिक गतिविधिको विस्तार गर्नु रहेको देखिन्छ । भानुको जन्मस्थान चुँदी रम्घाको विकास गर्ने प्रयास स्वरूप वि.सं. २००८ मा भानु पुस्तकालयको सङ्कलन एवम् अन्य विषयमा लेखिएका संस्कृत, नेपाली, अंग्रेजी, हिन्दी आदि भाषाका पुस्तकहरू राखेर सञ्चालित पुस्तकालयको संरक्षण र प्रवर्द्धनमा भानु जन्मस्थल विकास समिति क्रियाशील रहेको देखिन्छ । भानु पुस्तकालयको साथै भानु जन्मस्थल विकास समितिको मुख्य कार्य भानु जन्मस्थललाई साहित्यिक केन्द्रको रूपमा स्थापित गर्नु देखिन्छ । भानु पुस्तकालय भानु जन्मस्थल चुँदी रम्घाको विकासको पहिलो पाइलो हो । त्यसबेलादेखिको रम्घालीको प्रयास पछिल्लो समयमा भानु जन्मस्थल विकास समिति जस्तो शक्तिशाली सक्रिय संस्थाका रूपमा स्थापित देखिन्छ । रम्घाका वरिपरीका स्थानहरूलाई पनि समेटी मूलतः १० वडामा केन्द्रित रहेर यसले भानुभक्तको योगदानको कदर गर्दै उनको नामसँग जोडेर विभिन्न कार्यहरू पुल, पुलेसा, मार्ग, मन्दिर, विद्यालय, महाविद्यालय तथा संस्थाहरूको स्थापना गरेको देखिन्छ ।

यस समितिले नेपाल सरकारबाट प्राप्त अनुदान रकमबाट यस क्षेत्रको विकास निर्माणका लागि धेरै कार्यहरू गर्दै आएको बुझिन्छ (भानुदर्शन, २०५९, पृ. ८५) ।

४.७ भानु प्रतिष्ठान (वि.सं. २०५९)

भानु सेवा समितिले लामो समयसम्म कार्य सञ्चालन गर्दै जाँदा पछिल्लो समयमा भानु जयन्ती मनाउने कार्यक्रममा मात्र सीमित हुन पुगेको देखिन्छ, भने भानु जन्मस्थल विकास समितिको कार्यक्षेत्र स्थानीय प्रकृतिको भएको हुँदा केही व्यक्तिहरू भानु प्रतिष्ठान नामको छुट्टै संस्था खोली भानुभक्त सम्बन्धी गतिविधिहरूलाई राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा समेत विस्तार गर्न भनी प्रयत्नशील रहेको पाइन्छ । भानु सेवा समिति र भानु प्रतिष्ठान छुट्टाछुट्टै नामका संस्था भए पनि

दुबै समान प्रकृतिका संस्था हुनुका साथै सीमित व्यक्तिहरू नै सबै संस्थामा रहनुपर्ने भएकाले कार्यक्षेत्रमा अस्पष्टता हुन जाने बुझी भानु सेवा समिति प्रति चासो राख्ने पुराना सदस्यहरूले यसै समितिलाई प्रतिष्ठानमा परिवर्तन गर्ने कुरामा जोड दिएको पाइन्छ । जसको फलस्वरूप भानु सेवा समितिले नै वि.सं. २०५९ असार १६ मा साधारण सभा बोलाई समितिलाई प्रतिष्ठानमा परिवर्तन गर्ने परामर्श सुरु गर्‍यो । वि.सं. २०५९ कार्तिक १० मा बसेको विशेष भेलाले समितिको विधानमा आवश्यक फेरबदल गरी समितिलाई भानु प्रतिष्ठानमा बदल्ने निर्णय गरेको देखिन्छ । साथै सोही भेलाले संस्था दर्ताको प्रक्रिया अघि बढाउन तदर्थ समिति पनि गठन गरेको पाइन्छ । उक्त समितिमा निम्न लिखित व्यक्तिहरू रहेका देखिन्छन् :-

अध्यक्ष	:	दैवज्ञराज न्यौपाने
उपाध्यक्ष	:	प्रा.डा. व्रतराज आचार्य
महासचिव	:	डी.पी. अर्याल
सचिव	:	नवराज कट्टेल
कोषाध्यक्ष	:	ऋषभदेव घिमिरे
सदस्यहरू	:	रामचन्द्र शर्मा पौडेल, विजयराज भट्टराई डा. तुलसीप्रसाद भट्टराई, डा. दयाराम श्रेष्ठ राजकुमार ठकुरी, प्रभा भट्टराई

भानु प्रतिष्ठानको तदर्थ समितिले संस्था दर्ताको प्रक्रिया पूरा गरेपछिको वि.सं. २०६० जेष्ठ ४० गते नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानको सभाकक्षमा बसेको साधारण सभाले श्रीभद्र शर्माको अध्यक्षतामा नयाँ कार्य समितिको चयन गरेको देखिन्छ । नव गठित समितिका पदाधिकारीहरू यस प्रकार छन् :-

अध्यक्ष	:	श्रीभद्र शर्मा
उपाध्यक्ष	:	प्रा. दैवज्ञराज न्यौपाने
महासचिव	:	डी.पी. अर्याल
सचिव	:	ऋषभदेव घिमिरे

कोषाध्यक्ष	:	राजकुमार ठकुरी
सदस्यहरू	:	रामचन्द्र शर्मा पौडेल, यादव खरेल, विजयराज भट्टराई, प्रा.डा. ब्रतराज आचार्य, तुलसीप्रसाद भट्टराई, मुकुन्दराज पथिक, प्रभा भट्टराई, शीला पन्त र पुष्कर आचार्य

भानु प्रतिष्ठानको २०६४ मा समितिको हुँदा अध्यक्ष श्रीभद्र शर्मा नै रहेका छन् भने उपाध्यक्षमा डा. तुलसी भट्टराई रहेका देखिन्छन् । यसैगरी महासचिवमा प्रा.डा. ब्रतराज आचार्य, सचिवमा मुकुन्दराज पथिक, कोषाध्यक्षमा कपिल ढकाल र सदस्यमा मोदनाथ प्रश्रित, विष्णुविभू घिमिरे, बट्टी ढकाल, प्रभाव भट्टराई, तुलसीमान श्रेष्ठ, डा. दुर्गाबहादुर घर्ती, मधुसूधन गिरी, डी.पी. अर्याल, शीला पन्त, दीपेन्द्र भट्टराई रहेका देखिन्छन् । २०६६ मा पुनर्गठन भएको वर्तमान समितिमा पदाधिकारीहरू यसप्रकार छन् (भानुदर्शन, २०६२, पृ. ५०) ।

अध्यक्ष	:	प्रा.डा. ब्रतराज आचार्य
उपाध्यक्ष	:	प्रा. केदार न्यौपाने
महासचिव	:	डी.पी. अर्याल
सचिव	:	ऋषभदेव घिमिरे
कोषाध्यक्ष	:	प्रमोदभक्त आचार्य
सदस्यहरू	:	डा. तुलसी भट्टराई, प्रा. राजेन्द्र सुवेदी, प्रा.डा. मोतीलाल पराजुली, दिनेश अधिकारी, प्रभा भट्टराई, मुकुन्द पथिक, डा. दुर्गाबहादुर घर्ती, नवराज लभर, श्रवण मुकारुड, उर्मिला आचल, रमेश शुभेच्छु, उषा भट्ट, जगदीश गैरे, सम्भना अर्याल र लिलु गुरुड

भानु सेवा समितिले भानु प्रतिष्ठानको नाममा कार्य गर्न थालेको लगभग एक दशक पुगिसकेको छ । यस बीचमा प्रतिष्ठानले गरेका महत्त्वपूर्ण कार्यहरू यसप्रकार छन् :

(क) भानुजयन्ती सप्ताहव्यापी कार्यक्रमका साथ आयोजना

भानु प्रतिष्ठानले स्थापनाकालदेखि नै भानु जयन्तीलाई अधिराज्यभर समारोहका रूपमा मनाउने परम्पराको विकासका निम्ति विशेष प्रयास गर्दै आएको देखिन्छ । प्रतिष्ठानको स्थापना पछि यसले राष्ट्रिय स्तरमा विभिन्न कार्यक्रमहरूको आयोजना गर्ने गरेको पाइन्छ र स्थानीय स्तरका आयोजना हुने कार्यक्रमहरूलाई समेटेर सप्ताहव्यापी कार्यक्रमका साथ भानु जयन्ती आयोजना गर्ने गरेको पाइन्छ । यसरी आयोजना गरिँदा केही कार्यक्रम प्रतिष्ठानले आफ्नै सक्रियतामा र केही अन्य संस्थानहरूका साथ संयुक्त रूपमा गर्ने गरेको देखिन्छ भने केही कार्यक्रम अरू संस्थाले स्वतन्त्र रूपमा आयोजना गर्ने गरेको पाइन्छ ।

(ख) काठमाडौँमा भानु स्मृति भवन निर्माणका निम्ति सक्रियता

भानुभक्तको पुख्र्यौली घर काठमाडौँ उपत्यकाको महाबौद्ध टोलमा थियो भन्ने भनाई छ । उनले जीवनको उत्तरार्धमा धेरै क्षण त्यही घरमा बसी बिताएका थिए भन्ने जानकारी पाइन्छ । कविको पुख्र्यौली घर जग्गा बीर अस्पताल विस्तार गर्दा सरकारले अधिनस्थ गरेको वास्तविकताका कारण प्रतिष्ठानले वीर अस्पतालको हातमा नै केही जग्गा प्राप्त गरी भानु स्मृति भवन निर्माणका निम्ति आवश्यक परामर्श गरेको भन्ने जानकारी पाइन्छ ।

(ग) काठमाडौँमा आदिकविको पूर्णकदको प्रतिभा स्थापनाका निम्ति सक्रिय

नेपालको राजधानी काठमाडौँमा वि.सं. २०१६ मा नेपाली शिक्षा परिषद्को सक्रियतामा आदिकवि भानुभक्तको प्रतिभा स्थापना गरिएको पाइन्छ । उक्त प्रतिभा दरबार हाइस्कूलको हातामा सडकतर्फ मञ्च निर्माण गरी स्थापना गरिएको भए तापनि सडक विस्तार गर्दा भानु प्रतिभा सडकको पेट्टीमा खुम्चिएर रहन गएको

थियो । प्रत्येक वर्ष भानु जयन्तीका अवसरमा सार्वजनिक रूपमा श्रद्धाञ्जली कार्यक्रम गर्न असुविधा भएको र जयन्तीका अवसरमा सबै उच्च पदस्थ महानुभावहरूले राजधानीको केन्द्रमा राष्ट्रिय स्तरको मर्यादा भल्कने गरी पूर्ण कदको भानु प्रतिमा स्थापना गर्न आह्वान गरे अनुरूप प्रतिष्ठानले काठमाडौं महानगरपालिकासँग अनुरोध गरेको देखिन्छ, तर यो प्रयास अबै पनि पूरा हुन सकेको देखिँदैन । भानुभक्त मेमोरियल स्कूल पानीपोखरी, काठमाडौंका विद्यार्थीहरू दार्जीलिङ्ग घुम्न जाँदा भानुभक्तको पूर्णकदको सालिक हेरेर आएपछि नेपालमा पनि भानुभक्तको पूर्णकदको सालिक किन बन्दैन भन्ने भावनाले प्रेरित भएर वि.सं. २०५७ मा स्कूलको हातामा सालिक स्थापना गरेको देखिन्छ । यसै वर्ष नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानको प्राङ्गणको पूर्णकदको सालिकको पनि अनावरण भएको हो ।

(घ) भानु दर्शन पत्रिकाको पुनः प्रकाशन

भानु सेवा समितिले वि.सं. २०३१ देखि २०३५ सम्म भानु दर्शन पत्रिका प्रकाशन गर्दै आएको, तर बीचमा त्यसले नियमितता पाउन सकेन । उक्त पत्रिकालाई पुनः प्रकाशनमा ल्याउने कार्यमा भानु प्रतिष्ठानले १९२ औं भानु जयन्ती स्मारिकाका रूपमा वि.सं. २०६२ को आषाढ २९ गते भानु जयन्तीका अवसरमा प्रकाशन सुरु गरी वि.सं. २०६५ मा १९५ औं भानु जयन्ती स्मारिका पूर्णाङ्क १० समेत सार्वजनिक गराइसकेको छ । भानु दर्शन १९२ औं भानु जयन्ती स्मारिका पूर्णाङ्क ७, वि.सं. २०६२ मा प्रधान सम्पादक प्रा.डा. ब्रतराज आचार्य रहेका देखिन्छन् भने सम्पादक मण्डलका सदस्यहरूमा प्रभा भट्टराई, ऋषभदेव घिमिरे र मुकुन्दराज पथिक रहेका पाइन्छन् । त्यस्तै वि.सं. २०६३ आषाढ २९ गते १९३ औं भानु जयन्तीका अवसरमा भानुका लघुकृति विशेषांकका सम्पादकमा प्रा. दैवजराज न्यौपाने र प्रा.डा. ब्रतराज आचार्य रहेका छन् । त्यसैगरी वि.सं. २०६४ आषाढ २९ गते १९४ औं भानु जयन्तीका अवसरमा भानुका अनुदित लघुकृति विशेषांकका रूपमा भानु दर्शन सार्वजनिक गरिएको पाइन्छ । यस विशेषाङ्क सम्पादकमा प्रा.डा.ब्रतराज आचार्य र डा. तुलसीप्रसाद भट्टराई रहेका छन् । वि.सं. २०३५ आषाढ २९ गते २९५ औं भानुजयन्तीका अवसरमा भानुभक्त सम्बन्धी

कविता र शुभकामनाहरूको सङ्कलन भानु दर्शन पूर्णाङ्क १० सार्वजनिक गर्दा यसका सम्पादकमा प्रा.डा. ब्रतराज आचार्य र डा. तुलसीप्रसाद भट्टराई नै रहेका देखिन्छन् ।

(ड) स्रष्टाहरूको सम्मान

भानु प्रतिष्ठानले भानु जयन्तीका अवसरमा साहित्यकारहरूलाई सम्मान तथा रथारोहन गर्ने परम्परा सुरु गरेको देखिन्छ ।

(च) भानु स्मृति सङ्ग्रहालय स्थापना प्रक्रिया प्रारम्भ

(छ) भानुभक्त अध्ययन केन्द्र स्थापनाका निम्ति प्रयत्न

वि.सं. २०२६ मा भानु पुस्तकालय सहायक समितिबाट भानु सेवा समितिमा परिवर्तन भएको काठमाडौँस्थित भानु पुस्तकालय सहयोग समितिको पछिल्लो स्वरूप भानु प्रतिष्ठान हो । स्थापनाकालदेखि नै यसले आफ्नो कार्य क्षेत्रमा सक्रियता साथ कार्य गर्दै आएको पाइन्छ । चुँदी रम्घास्थित भानु पुस्तकालयको विकास, विस्तारका साथै भानुभक्तको योगदानको कदर गर्दै भानु जन्मस्थलको विकासका निम्ति निरन्तर क्रियाशील रहनु र काठमाडौँमा भानुभक्त सम्बन्धी गतिविधिहरू सञ्चालन गर्नु यसका प्रमुख उद्देश्य रहेका छन् । यो समिति पछिल्लो समयमा भानु पुस्तकालयसँग सहकार्य गरी चुँदी रम्घामा भानु स्मृति सङ्ग्रहालय स्थापना गर्ने प्रयत्नमा लागेको छ भने काठमाडौँमा पनि अध्ययन केन्द्र स्थापना गरी आदिकवि भानुभक्तका योगदानहरूलाई विश्वस्तरमा प्रवर्द्धन गर्ने प्रयत्नमा लागेको देखिन्छ (भानुदर्शन, २०३२, पृ. ४८) ।

४.८ भानु स्मृति सङ्ग्रहालय सञ्चालक समिति (२०६६)

भानुभक्तले प्रयोग गरेका केही सामग्रीहरू भानु अतिथि भवन चुँदी रम्घामा राखिएको भए तापनि त्यसमा सबै सामग्री राख्न पनि नसकिएको र त्यसले राष्ट्रिय स्तरको हैसियत पनि नपाएको अवस्थामा भानुभक्तले प्रयोग गरेका सामग्रीहरू

उनको समकालीन समाजमा प्रयोगमा रहेका सामग्रीहरू उनका कृतिहरू र उनीसँग सम्बन्धित कृतिहरू समेतलाई समेटी राष्ट्रिय स्तरको सुव्यवस्थित सङ्ग्रहालय बनाउनका लागि भानु स्मृति सङ्ग्रहालयको सञ्चालक समिति २०६६ गठन गरिएको छ ।

४.८.१ भानु स्मृति सङ्ग्रहालयको स्वरूप

भानु जन्मस्थलको विकासका निम्ति प्रारम्भिक कार्यहरू थालनी भएको देखिए पनि उक्त क्षेत्रलाई साहित्यिक तीर्थस्थलका रूपमा विकसित गर्नका निम्ति स्थायी योजना भने अझ पनि कार्यान्वयन हुन सकेको छैन । फलतः चुँदी रम्घाको पहिलो साहित्यिक संस्था भानु पुस्तकालय र भानु प्रतिष्ठानको संयुक्त आयोजनामा चुँदी रम्घामा भानु स्मृति सङ्ग्रहालय स्थापना गर्ने उद्देश्यले आपसमा सम्झौता गरी यो संस्था स्थापना गरेको पाइन्छ ।

सहमतिका निमित्त तयार पारिएको पत्रमा भानु स्मृति सङ्ग्रहालयको स्थापना दुई चरणमा गरिने लक्ष्य निर्धारण गरिएको छ । भवन निर्माणको चरण र सामग्री सङ्कलनको चरण । भानुभक्त आचार्य नेपाली भाषा र साहित्यका आदिकवि मात्र होइनन् साझा नेपाली निर्माण संस्कृतिका संवाहक पनि हुन् । उनले प्राचीन रामायण संस्कृतिलाई नेपाली परिवेशमा पुनर्निर्माण गरेका छन् । यसैले भानुभक्तको स्मृति भनेको साझा नेपाली संस्कृतिको पुनर्निर्माण पनि हो । भानु स्मृति सङ्ग्रहालयका निम्ति निर्माण गरिने भवन पनि नेपाली स्थापत्य कला र नेपाली संस्कृतिको प्रतिमूर्तिको रूपमा निर्माण गर्नु आवश्यक देखिन्छ । भानु जन्मस्थल विकास समितिद्वारा वि.सं. २०५३ मा तयार पारिएको गुरुयोजनाको अवधारणा पत्रमा पनि भानुभक्तीय रामायणमा अभिव्यक्त भावनालाई मूर्त रूप दिने गरी रामायण भवन निर्माणको अवधारणा प्रस्तुत गरिएको छ र उक्त भवनमा सम्पूर्ण रामायण शीलामा उल्कीर्ण गरी सजाउने र राम सीताको मूर्ति स्थापना गर्ने जस्ता कुरा उल्लेख गरिएको छ । सङ्ग्रहालयका निम्ति भवन निर्माण गर्दा यी सबै पक्षमा ध्यान दिने कुरा उल्लेख गरिएको छ । यसैगरी सामग्री सङ्कलनको चरण अन्तर्गत भानु पुस्तकालयमा रहेका

भानुभक्तका दुर्लभ चिठीपत्रहरू सङ्ग्रहालयका रूपमा विकसित गर्नका निम्ति तत्काल उपलब्ध पुस्तकहरूको प्रदर्शनी पुस्तकालयमा दर्ता गरेका सामग्रीहरू पुस्तकालयलाई सामान्य पुस्तकालय र सङ्ग्रहालयका रूपमा विभाजन गर्ने र भानु जन्मस्थल विकास समितिले आदिकवि भानुभक्त चलचित्र निर्माण गर्दा सङ्ग्रह गरेका भानुभक्तसँग सम्बन्धित कतिपय पुराना सामग्रीहरू समेत एकीकृत गरी सङ्ग्रहालयको प्रारम्भिक स्वरूप तयार पार्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ (भानुदर्शन, २०५९, पृ. ९०) ।

४.८.२ आवश्यक पूर्वाधार तथा लागत अनुमान

भानु स्मृति सङ्ग्रहालय स्थापना र सञ्चालनका निम्ति ८।१० रोपनी जग्गा र पाँच करोड जति रूपैयाँ लाग्ने अनुमान गरिएको छ । उक्त जग्गा तथा रकम प्राप्तिका निमित्त निम्न लिखित प्रक्रिया अपनाइने छ :

- (क) भानु स्मृति भवनको निर्माणका निम्ति आवश्यक ८।१० रोपनी जमिनका निम्ति १० देखि १५ लाख रूपैया लाग्ने छ । या रकम वा जग्गा भानुपुस्तकालयको संयोजनमा स्थानीय तहबाट उपलब्ध गराइने छ ।
- (ख) भवनको इन्जिनियरिङ इस्टिमेट नेपाल सरकारको भवन विभाग वा अन्य इन्जिनियरिङ कन्सल्ट्यान्टहरूबाट निःशुल्क रूपमा निर्माण गराउन प्रयत्न गरिने ।
- (ग) भवन निर्माणका निम्ति कम्तिमा दुई करोड रूपैया लाग्ने प्रारम्भिक अनुमान गरिएको छ । उक्त राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय तहबाट सङ्कलन गरिने छ ।
- (घ) सामग्री सङ्कलनका निम्ति करिब एक करोड रूपैयाँ लाग्ने अनुमान गरिएको छ । यसका निम्ति विभिन्न व्यक्ति तथा संस्थाहरूसँग अनुरोध गरी वस्तु र नगद प्राप्त गरिने छ ।

(ड) सङ्ग्रहालयको व्यवस्थित सञ्चालनका निम्ति कम्तिमा दुई करोड रूपैयाँको अक्षय कोष स्थापना गरिने छ । उक्त रकम सरकारी निकाय तथा राष्ट्रिय तहका निजी उद्यमीहरूबाट सङ्कलन गरिने छ ।

४.८.३ सञ्चालक समिति

भानु स्मृति सङ्ग्रहालयको स्थापना र सञ्चालनका निम्ति भानु प्रतिष्ठानले भानु पुस्तकालयसँग एकिकृत रूपमा अधि बढ्ने निर्णयका साथ सहमति कायम गरी सकेपछि दुवै संस्थाले संस्थागत निर्णय सहित भानु स्मृति सङ्ग्रहालय सञ्चालक समिति गठन समेत गरेका छन् । उक्त समितिका पदाधिकारीहरू यस प्रकार छन् :-

अध्यक्ष	: प्रा.डा. ब्रतराज आचार्य (अध्यक्ष : भानु प्रतिष्ठान)
उपाध्यक्ष	: केदारभक्त आचार्य (अध्यक्ष : भानु पुस्तकालय)
सचिव	: रामकुमार श्रेष्ठ (प्रतिनिधि : भानु पुस्तकालय)
कोषाध्यक्ष	: प्रमोदभक्त आचार्य (प्रतिनिधि : भानु प्रतिष्ठान)
सदस्य	: नवीनराज दाहाल (प्रतिनिधि : भानु जन्मस्थल विकास समिति)
सदस्य	: डी.पी. अर्याल (प्रतिनिधि : भानु प्रतिष्ठान)

पाँचौं परिच्छेद उपसंहार तथा निष्कर्ष

५.१ सारांश

भानु सेवा समितिको योगदान शीर्षक रहेको प्रस्तुत शोधपत्रलाई पाँच परिच्छेदमा विभाजन गरिएको छ ।

पहिलो परिच्छेदको शीर्षक शोध पत्रको परिचय राखिएको छ । यसमा शोध शीर्षक, शोध प्रयोजन, विषय परिचय, समस्या कथन, शोध लेखनको उद्देश्य, पूर्वकार्यको समीक्षा, अध्ययनको महत्त्व, अध्ययनको सीमाङ्कन, शोध विधि, सामग्री सङ्कलन विधि, सामग्री विश्लेषण विधि र शोधपत्रको रूपरेखाका बारेमा प्रकाश पारिएको छ ।

दोस्रो परिच्छेदको शीर्षक भानु सेवा समितिको परिचय राखिएको छ । यसमा विभिन्न उद्देश्य बोकेर भानु पुस्तकालय सहायक समिति भानु सेवा समितिमा परिणत भएदेखि केही समय समितिलाई निरन्तरता, विधान संशोधन लगायत नयाँ नयाँ कार्यसमितिको गठन प्रक्रिया अगाडि बढ्दै निर्णयहरू मध्ये सार्वजनिक विदा, चाडहरू मनाउँदै भानु दर्शन पत्रिकालाई विशेषाङ्कका रूपमा काम गर्दै अगाडि बढेको र विभिन्न संघर्षका साथ वि.सं. २०२६ देखि २०५९ सालसम्म यस समितिले कार्यभार समालि भानुप्रतिष्ठानलाई हस्तान्तरण गरेको प्रसंगले दोस्रो परिच्छेद टुङ्ग्याइएको छ ।

तेस्रो परिच्छेदको शीर्षक भानुसेवा समितिको योगदान रहेको छ । यसमा समितिको योगदानलाई प्रकाशकीय योगदान र साङ्गठनिक योगदान गरी दुई खण्डमा विभाजन गरी प्रकाशीय योगदान अन्तर्गत भानु दर्शन पत्रिकाका प्रथम, द्वितीय, तृतीय, चतुर्थ, अन्त्य अङ्क र फुटकर रचनाहरूमा समावेश गरिएका कृतिहरूको अध्ययनका साथै तनहुँको विद्वत परम्परादेखि लिएर कविता, समालोचना लेख तथा

विभिन्न तह र तप्काबाट नेपाली भाषामा एवं पूर्वीय संस्कृत साहित्यमा योगदान पुऱ्याएका व्यक्तिहरूका कृतिलाई सामान्य परिचयका साथ तृतीय परिच्छेद टुङ्ग्याइएको छ । साङ्गठनिक योगदान अन्तर्गत संस्थागत रूपमा समितिले गरेका कार्यहरूको चर्चा गरिएको छ ।

चौथो परिच्छेदको शीर्षक भानुसेवा समितिका सहयोगी संस्था भन्ने रहेको छ । यस परिच्छेदमा भानुसँग सम्बन्धित संस्थाहरूलाई तीन चरणमा विभाजन गरी यसै समयभित्र पर्ने विभिन्न सहयोगी संस्था र यी संस्थाहरू भानु पुस्तकालय सहयोग समितिदेखि भानु स्मृति संग्रहालय सञ्चालक समितिसम्मको वर्णनका बारेमा रहेर चौथो परिच्छेद समापन गरिएको छ ।

पाँचौँ परिच्छेदमा उपसंहार तथा निष्कर्ष रहेको छ र अन्तिममा सन्दर्भसूची राखिएको छ ।

५.२ निष्कर्ष

सेवा नै धर्म हो भन्दै घासीका प्रेरणाले भानु नेपाली साहित्यमा अग्रणी भूमिका राख्न सफल भए । भानुकै कार्यलाई अनुसरण गरेर देशको राजनीतिले तरलतापट्टि मोड लिएको र जनताका इच्छाहरू कुण्ठित भएकै समयमा २००७ पछि नयाँ सोच र विचारहरू बोकेर वि.सं. २००८ मा भानुकै नाममा संस्थाहरू खोली भानुपुस्तकालय सहयोग समितिको स्थापना गरी अगाडि सरेको थियो । यसमा अन्य सहयोगी संस्थाहरू भानु पुस्तकालय समिति अनि पुस्तकालय सहायक समितिसम्म आउँदा वि.सं. २०२५ साल बितिसकेको र बीचमा भानु पुस्तकालय सहायक समितिलाई निरन्तरता दिन नसकी आवद्ध व्यक्तिहरूले भानुसेवा समितिमा (२०२६) मा परिणत गरी हेरफेर गर्दै नयाँ कार्ययोजनाहरू बनाउँदै अगाडि बढेको देखिन्छ ।

यस समितिकै कार्य योजनाभित्र रहेर चाड, पर्वहरू मनाउँदै २०३१ मा भानुदर्शन स्मारिकाको सुरुवात भयो । यसलाई स्मारिकाका रूपले विभिन्न बौद्धिक

व्यक्तित्वहरूबाट लेख संकलन गरी भानु दर्शनले पूर्णता पाई २०३५ सम्म आएको र समितिलाई मात्र अगाडि बढाउँदै लैजाँदा वि.सं. २०५९ सम्म सामाजिक, बौद्धिक कार्यका साथमा गति प्राप्त गरेको थियो ।

भानु सेवा समितिहरूले भानु दर्शन पत्रिका मार्फत लेख प्रकाशित गरेर साहित्यिक योगदान दिएको छ । नेपाली साहित्यका विधाहरू कविता, कथा र निबन्धका साथै समालोचनात्मक लेखहरू प्रकाशन गरेको यस समितिले नेपाली भाषाका सर्जक आदिकवि भानुभक्तका विभिन्न विषयमा कार्य गर्दै मूलतः उनीसँग सम्बन्धित लेख रचनाहरूलाई प्रकाशन गरेर नेपाली साहित्यको क्षेत्रमा थप योगदान दिएको छ । यस समितिको निरन्तरता सँगै आदिकवि भानुभक्तको स्मरणमा जन्म जयन्ती मनाउने परम्परा स्थापित भएको छ । जन्म जयन्तीका अवसरमा विभिन्न क्षेत्रका भाषा तथा साहित्यसँग सम्बन्धित प्रतियोगिताहरू गराउने कार्य भाषा तथा साहित्यिक दृष्टिले महत्त्वपूर्ण कार्यका रूपमा देखा पर्दछ । यस समितिले नेपाली भाषा साहित्यमा थप योगदान पुऱ्याएको मान्नु पर्दछ । परम्परागत रूपमा सुरुका दिनमा विभिन्न नाटककारका नाटकको प्रदर्शन गरिएको र विस्तारै नाटकप्रतिको आकर्षण बढ्दै जाँदा नाटक विधामा पनि योगदान पुऱ्याएको छ । यसले शैक्षिक उन्नयतका लागि र नेपाली साहित्यको विकासमा पुऱ्याएको योगदान प्रशंसनीय छ ।

यस्तै अन्य कार्यमा यसले -

- (क) साधारण जनतामा पनि पत्रपत्रिका अवलोकन गराई योग्यता प्रदान गराउने ।
- (ख) अध्ययनशील छात्रहरूलाई पुस्तक सहायता दिने,
- (ग) भानु प्रतिमाको स्थापना
- (घ) दुर्लभ ग्रन्थहरूको संकलन गर्ने
- (ङ) सार्वजनिक विद्यालाई कार्यान्वयनमा ल्याउने (भानुजयन्तीमा)
- (च) नेपाली भाषामा विभिन्न कोणबाट सहयोग गर्ने
- (छ) कविता गोष्ठी, समालोचनात्मक लेख आदिलाई अगाडि बढाउने
- (ज) विद्वत् वर्गलाई आदर गर्ने

- (भ) पूर्वीय वाङ्मयलाई लोप हुन नदिन पहल गर्ने
- (ज) भानुलाई आदिकवि हुनुका कारणबारे लेख प्रस्तुत गर्ने जस्ता कार्यका साथ समितिलाई निरन्तरता दिइ विक्रम सम्वत् २०५९ सालसम्म कार्य गर्दै आएको र विभिन्न स्थानमा भानुजयन्ती मनाउने परम्परालाई निरन्तरता दिने कार्य गरेको ।
- (ट) सम्पूर्ण जनमानसमा समाजसेवा, कविता रचना गर्ने कार्यमा प्रोत्साहित गर्ने ।

वि.सं. २०५९ सालमा नै भानु प्रतिष्ठानमा परिणत हुन पुगी आफ्नो कार्यलाई निरन्तरता दिएको र २०६० सालदेखि भानुदर्शन पत्रिकाले पनि निरन्तरता पाएको छ । भानुप्रतिष्ठान अद्यापि आफ्नो बहुसंख्यक सदस्यताका साथ विभिन्न कार्य गर्दै अगाडि बढेको छ ।

सम्भावित शोधका शीर्षक

- (१) भानुभक्तको रामायणमा भाषाको अध्ययन
- (२) भानुप्रतिष्ठानले नेपाली भाषामा पुऱ्याएको योगदान
- (३) भानुदर्शन पत्रिकामा कृतिको अध्ययन

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची

- अधिकारी, कोमलनाथ, (२०२६), साहित्यदर्पण, काठमाडौं: रोयल नेपाल एकेडेमी ।
- अधिकारी, गोविन्द प्रसाद, (२०३८), नेपाली साहित्यमा तनहुँ जिल्लाको योगदान, त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभागमा प्रस्तुत अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र ।
- अधिकारी, हेमाङ्गराज, (२०२७), पूर्विय समालोचना सिद्धान्त, काठमाडौं: साभा प्रकाशन ।
- आचार्य, ब्रतराज र अरु (सम्पा.), (२०६५), 'भानुभक्तसम्बन्धी कविता र शुभकामनाहरूको सङ्कलन', भानुदर्शन, काठमाडौं: भानुप्रतिष्ठान (वर्ष ३५, अङ्क १, पूर्णाङ्क १०) ।
- आचार्य, ब्रतराज र अरु (सम्पा.), (२०५९), 'भानुका लघुकृति विशेषाङ्क', भानुदर्शन, काठमाडौं: भानुप्रतिष्ठान (वर्ष ३२, अङ्क २, पूर्णाङ्क ८) ।
- आचार्य, ब्रतराज (सम्पा.), (२०५९), 'आदिकवि भानुभक्तका हस्तलिखित कृतिहरूको अध्ययन प्रतिवेदन सहित', भानुदर्शन, काठमाडौं: भानु प्रतिष्ठान (वर्ष ३२, अङ्क-१, पूर्णाङ्क-७) ।
- आचार्य, ब्रतराज, (२००३), पुराना कवि र कविता, काठमाडौं: साभा प्रकाशन ।
- आचार्य, शिवराज र अरु (सम्पा.), (२०३१), 'विजयादशमी अङ्क', भानुदर्शन, काठमाडौं: भानुसेवा समिति ।
- आचार्य, शिवराज र अरु (सम्पा.), (२०३१), 'शुभराज्याभिषेक अङ्क', भानुदर्शन, काठमाडौं: भानुसेवा समिति ।

आचार्य, शिवराज र अरु (सम्पा.), (२०३२), 'भानु जन्मजयन्ती अङ्क', भानुदर्शन,
काठमाडौं: भानुसेवा समिति ।

आचार्य, ब्रतराज र अरु, (सम्पा.), (२०३५), 'अनुसन्धानप्रधान अर्धवार्षिक पत्रिका',
भानुदर्शन, काठमाडौं: भानुसेवा समिति ।

आचार्य, बाबुराम, (२००३), पुराना कवि र कविता, काठमाडौं: साभा प्रकाशन ।

घिमिरे, नेत्रप्रसाद, (२०६९), नेपाली भाषा र साहित्यमा मदन पुरस्कार योगदान, त्रि.वि.
नेपाली केन्द्रीय विभागमा प्रस्तुत अप्रकाशित शोधपत्र ।

तिमसिना, डिल्लिराम, (अनु.), (२०३०), काव्यमिमांसा, काठमाडौं: नेपाल राजकीय
प्रज्ञान प्रतिष्ठान ।

प्रधान, कृष्णचन्द्रसिंह, (२०२९), 'वीर चरित्रको ऐतिहासिक स्थान', बीर चरित्र
काठमाडौं: साभा प्रकाशन ।

पोखरेल, बालकृष्ण, (२०१७), 'कवि भानुभक्त आचार्य', कलेज स्तरका निबन्धै निबन्ध
(पृ. ५३), काठमाडौं: साभा प्रकाशन ।

पोखरेल, बालकृष्ण र अरु, (सम्पा.), (२०४०), नेपाली बृहत् शब्दकोश, काठमाडौं :
नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

भट्ट, मोतीराम, (१९४८), कवि भानुभक्ताचार्यको जीवन चरित्र, काठमाडौं: नेपाल
राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।